

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Arnes Džido

**PODRUČJE OPĆINA VAREŠ, BREZA I KAKANJ U
KLASIČNOM HISTORIJSKOM RAZDOBLJU**

Završni diplomski (magistarski) rad

Prof. dr. Salmedin Mesihović

Sarajevo, 2017.

Sadržaj

1. Uvod.....	4
2. Historijat istraživanja.....	6
3. Prostor općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasne republike i ranog principata.....	9
3.1. Batonov ustanak u kontekstu pretpostavljene dezitijatske teritorije (6 – 9. godine n.e.).....	13
4. Epigrafski spomenici sa područja općina Vareš, Breza i Kakanj do 212. godine n. e.....	18
4.1. Ostali natpisi iz dolina rijeka Stavnje i Zgošće.....	20
5. Prostor općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasnog principata i dominata.....	23
5.1. Natpisi van matične teritorije.....	26
6. Prostor općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasne antike.....	29
6.1. Prostor općine Vareš.....	30
6.1.1. Kasnoantičke građevine na području općine Vareš.....	30
6.1.2. Bobovac.....	31
6.1.3. Dabravine.....	33
6.2. Prostor općine Breza.....	36
6.2.1. Kasnoantičke građevine na području općine Breza.....	38
6.2.2. Breza I.....	38
6.2.3. Breza II.....	38
6.2.4. Gradac u Podgori kod Župe.....	39
6.3. Prostor općine Kakanj.....	40
6.3.1. Kasnoantičke građevine na području općine Kakanj.....	41

6.3.2. Crkvina u Donjoj Zgošći.....	41
6.3.3. Crkvenjak i Doboj.....	41
6.3.4. Grad u Gornjoj Koprivnici.....	41
6.3.5. Gradina u Brežanima.....	42
6.3.6. Karaula kod Kaknja.....	42
7. Socijalno – ekonomske prilike u dolinama rijeka Stavnje i Zgošće u antičkom periodu.....	43
7.1. Religija.....	48
7.2. Privreda.....	49
7.3. Komunikacije.....	52
8. Zaključak.....	55
9. Prilozi.....	58
10. Summary.....	66
11. Biografija.....	68
12. Bibliografija.....	69
12.1. Prilozi.....	69
12.2. Izdanja izvora.....	69
12.3. Literatura.....	70

1.Uvod

U antičkom periodu područje današnjih općina Vareš, Breza i Kakanj je pripadalo centralno - ilirskom području i etničkoj oblasti naroda Dezitijata. Ovaj narod je živio na području koje je obuhvatalo gornju dolinu rijeke Bosne, prema zapadu do gornje doline Vrbasa i prema istoku do Rogatice. Dezitijati su jedan od najznačajnijih i najbrojnijih ilirskih naroda. Imali su 103 dekurije (bratstva) i pripadali su Naronskom konventu (sudskom distriktu). Često su spominjani u antičkim pisanim izvorima, posebno po ustanku koji su 6. godine n.e. podigli protiv Rimljana. O dezitijatskom ekonomskom, političkom i kulturnom organizovanju, uz pisane dokumente, najbolje svjedoče arheološki nalazi.

Pisani i materijalni izvori pružaju određene informacije na osnovu kojih se mogu rekonstruisati događaji. Svaki epigrafski spomenik ima svoju priču, kao i svako ime koje se nalazi na njemu, a detaljnim iščitavanjem natpisa moguće je povezati određene činjenice sa konkretnim dešavanjima u prošlosti i na taj način doći do određenih zaključaka. Epigrafski spomenici koji se analiziraju u radu pružaju značajne podatke o prošlosti srednjobosanskog područja, kao i o narodu koji je to područje naseljavao - Dezitijatima. Neki od tih spomenika su pronađeni van pretpostavljene dezitijatske teritorije, međutim, mogu se smatrati relevantnim izvorom. Naime, kada se govori o analizi teksta određenog spomenika, misli se na historiju osobe ili pak cijelog porodičnog stabla, čija imena se na njemu nalaze. Većina spomenika obrađenih u radu potječe iz perioda principata, dakle iz I, II i III stoljeća n.e.

Rad se sastoji od pet poglavlja. U prvom poglavlju se govori o području općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasne republike i ranog principata, dok se u drugom pažnja posvećuje epigrafskim spomenicima nastalim u periodu do 212. godine n.e. Treće poglavlje se bavi periodom kasnog principata i dominata spomenutih općina, a kroz četvrto poglavlje se obrađuje period kasne antike na istom području. Posljednje, odnosno peto poglavlje je objedinilo i prikazalo sliku svakodnevnice.

U prvom poglavlju se iznose važnije historijske činjenice, koje su vezane za period Oktavijanovih pohoda do sloma Velikog ilirskog ustanka, što je periodizacijom okarakterisano kao period ranog principata. Drugo poglavlje daje pregled epigrafskih spomenika sa srednjobosanskog područja, dok treće obrađuje period kasnog principata i dominata, te je u svrhu periodizacije kao godina međaš uzeta Karakalina konstitucija 212.

godine n.e., koja je u konačnici i označila nestanak dezitijatske peregrinske civitas. Četvrto poglavlje obuhvata period kasne antike koje obiluje brojnim arheološkim ostacima na ovom području, te su u njemu detaljnije obrađeni najznačajnijih arheološki ostaci i lokaliteti na području općina Vareš, Breza i Kakanj. Peto poglavlje obrađuje područja spomenutih općina, te su u njemu prezentovane socijalne, kulturološke, religijske i umjetničke komponente dezitijatskog i romaniziranog stanovništva u klasičnom historijskom razdoblju.

Cilj rada je da se na jednom mjestu prikaže historija ilirskog naroda Dezitijata na srednjobosanskom području, sa posebnim akcentom na doline rijeka Stavnje i Zgošće, koje geografskim položajem podliježu administrativno pod područja općina Vareš, Breza i Kakanj. Cilj je prikazati fizičke naseljenosti dolina rijeka Stavnje i Zgošće kroz dugi historijski period, te na neki način pokušati odgonetnuti problem etničke pripadnosti naroda koji su naseljavali ove prostore, iako su podaci šturi. Za proučavanje ilirske prošlosti na ovom području od pomoći su svjedočanstva nekoliko antičkih pisaca, koji su pružili veoma značajne ali i nedovoljne podatke, koji se uglavnom tiču Velikog ilirskog ustanka. Kao krajnji cilj istraživanja ovih izvora jeste sinteza svih poznatih epigrafskih spomenika i pisanih izvora, uz usporedbu sa problemom lokacije *He(dum) Castellum Daesitiatum* i Dolabelinog sistema cesta kako bi se lakše sagledala šira slika i na osnovu nje došlo do nekih novih podataka, koji su u historiografiji nedovoljno istraženi.

Međutim, da bi analiza bila što vjerodostojnija potrebno joj je pažljivo pristupiti, koristeći metode unutrašnje i vanjske kritike izvora, koja ima za cilj pravilno usmjeravanje prilikom analiziranja određenih spomenika. Materijalni izvori ne sadrže puno teksta i samim tim su teški za razumjeti, dok pisani izvori s druge strane ne moraju uvijek nužno biti u pravu, jer dobar dio rimskih pisaca nije nikad posjetio ove prostore već su pisali neprovjerene informacije, ili su čak u funkciji hroničara određene vladajuće strukture bili subjektivni. Zahvaljujući metodama unutrašnje i vanjske kritike izvora lakše je doći do što pouzdanijih informacija. Kvantitativna i kvalitativna metoda, kao dvije najvažnije metode u epigrafiji podrazumijevaju brojnost i kvalitet samih izvora, te se provlače kroz cijeli rad prilikom analiziranja spomenika. Komparativna metoda pruža mogućnost poređenja određenih izvora (spomenika ili pisanih izvora) kako bi se došlo do što vjerodostojnijih podataka. Na kraju, gledano iz arheološkog aspekta, najznačajniju ulogu ima metoda tipološkog vrednovanja. Ona je važna za arheološki materijal jer dovodi do zaključaka koji upućuju na kvalitet arheološke građe korištene u radu.

2. Historijat istraživanja

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća javile su se prve informacije sa arheoloških terena o nalazima gradina, nekropola i starokršćanskih crkvi sa područja Gornje Bosne. Kroz narednih stotinjak godina vršena su istraživanja sa različitim intenzitetom koja su pokazala da se na teritoriji današnjih općina Vareš, Breza i Kakanj nalazi nezanemarljiv broj materijalnih ostataka. Sprovedena ispitivanja i istraživanja pokazuju da je antički period mnogo više istraženiji u odnosu na starije željezno doba. Veliki broj istraživanja, koja su pokrenuta za vrijeme austrougarskog perioda su incirana slučajno a ne namjenski, kao što je to bio slučaj sa nekropolom Kamenjača kod Breze. Samo područje Gornje Bosne je u određenoj mjeri istraženo (još uvijek nedovoljno), u odnosu na ostala područja Bosne i Hercegovine. Prvi koji su obratili pažnju na antičke starine Gornje Bosne bili su Artur Evans i Moritz Hörnes.¹

Od istraživanja gornjobosanskog i lašvanskog prostora u austrougarskom periodu vrijedi spomenuti ona iz okoline Zenice, u dolini Lašve u Malom Mošunju, šireg sarajevskog područja i drugim zonama dolinom rijeke Bosne, Stavnje i Zgošće. Na lokalitetu Dabravine prva iskopavanja je obavio metalurški inženjer Karl Fitzinger 1891. godine, dok se analizi i istraživanju ovog gradinskog naselja i antičke aglomeracije posvetio Vjenceslav (Vaclav) Radimsky. Rezultati njegovog istraživanja nisu objavljeni, izuzev nekih manjih dijelova i nalaza, bez sistematskog i analitičkog pregleda.² Razlog tome leži u činjenici da su istraživanja antičke baštine ovih prostora bila u relativnom zasjenku velikih i sistematskih arheoloških kampanja.³ Tom nekom relativnom zasjenjivanju istraživanja antike, na neki način je pridonijela i teorija, koju je iznio Carl Patsch da su Dezitijati bili nositelji glasinačke kulture. Ipak, naučni i istraživački rad u ovom periodu, posebno od strane spomenutih autora, predstavljao je temelj na kojem su bila zasnovana sva buduća istraživanja.

Period između dva svjetska rata obilježen je zastojem u arheološkim i epigrafskim istraživanjima na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. I pored tog zastoja su zabilježeni vrijedni nalazi i analitički rad sa prostora Gornje i Srednje Bosne, kao ona koja su izvodili Gregor Čremošnik, Dimitrije Sergejevski i Vladislav Skarić. Najistaknutiji predstavnik

¹Mesihović, 2011, 29

²Radimsky, 1892, 380.

³ O ranom istraživanju prahistorijskih i antičkih nalazišta u BiH vidi Bojanovski, 1988, 15 – 21.

međuratnog perioda jeste Dimitrije Sergejevski. Njegov fokus je bio na reviziji dotadašnje i definiranju nove epigrafske građe, te istraživanju novih materijalnih ostataka sa područja gornjobosanskog i lašvanskog područja. Važno je istaći da se Vladislav Skarić posvetio istraživanju srednjobosanskog područja. Od nalaza i rezultata istraživanja vezanih za Dežitijate i njihovu baštinu, za međuratni period, u prvom redu je potrebno navesti i istaći izučavanje bazilike u Brezi, koje i danas predstavlja temelj na kome se baziraju sva istraživanja okoline Breze.⁴ Značajno je spomenuti i pronalazke tri vrijedna natpisa: posvetni natpis *R. P. Aquae S...* (pronađen 1936. u ruševinama starog mosta iz osmanskog doba na Željeznici - Ilidža), natpis porodice „Batona“ u Župči (1933.)⁵ i natpis princepsa T. F. Valensa iz Breze⁶ u sekundarnoj upotrebi u arealu brezanske bazilike.

Poslije Drugog svjetskog rata započinju intenzivna istraživanja i kampanje, a svoj rad u velikoj mjeri nastavlja i Dimitrije Sergejevski. Godine 1948. Sergejevski sa Irmom Čremošnik vrši iskopavanje lokaliteta Crkvina (Grčko groblje), Donja Zgošća, Kakanj. Rezultati spomenutih istraživanja objavljeni su dvije godine poslije u *Glasniku Zemaljskog muzeja*.⁷ Godine 1954. pod vodstvom Sergejevskog započinje i reviziono iskopavanje lokaliteta Dabravine.⁸ Topografijom dijelova Gornje Bosne bavio se i Đuro Basler, koji je ponovo vršio i istraživanja brezanske bazilike.⁹ Pavao Anđelić, koji se uglavnom bavio istraživanjem srednjeg vijeka, dao je prilog i istraživanju antičkog perioda na ovom području.¹⁰ Posebno vrijedan rad na dežitijatskoj baštini bilo je istraživanje nekropole u Kamenjači kod Breze, pod vodstvom Veljka Paškvalina.¹¹

Enver Imamović je posebnu pažnju posvetio epigrafskim, topografskim, religioznim i historijskim problemima za prostor Gornje Bosne, što je posebno istaknuto u knjizi o kulturnim i votivnim spomenicima na ovom području.¹² Od drugih njegovih djela značajno je spomenuti ona koja obrađuju tematiku rudarstva "*Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji*" i "*Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*". Od novijih nezaobilaznih istraživanja treba spomenuti Ante Škegru i njegove radove "*Eksploatacija zlata*

⁴ Čremošnik - Sergejevski, 1930., Sergejevski, 1936.

⁵ ILJug III, 1591

⁶ ILJug III, 1582

⁷ Čremošnik, 1950, 411 – 416.

⁸ Sergejevski, 1956, 1 – 49.

⁹ Basler, 1975.

¹⁰ Anđelić, 1973.

¹¹ Paškvalin, 1975.

¹² Imamović, 1977.

u *Bosni i Hercegovini u rimsko doba*“ i *"Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije"*, koji pružaju značajne podatke o rudarstvu na srednjobosanskom području. Topografiji i pružanju cesta i razmještaju naroda veliku pažnju je posvetio Ivo Bojanovski u većem broju radova, među kojima se ističu rad „*Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*“ i monografija „*Bosna i Hercegovina u antičko doba*“. Uz radove Bojanovskog važan doprinos je napravio i Esad Pašalić sa djelom „*Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*“.

Od radova koji su dali nemjerljiv doprinos istraživanju bazilika u Bosni i Hercegovini tu je rad Ćire Truhelka pod naslovom „*Starokršćanska arheologija*“. Uz Truhelku, rame uz rame stoji, Đuro Basler sa svojim radom „*Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*“. Od novijih radova potrebno je spomenuti i radove Edina Veletovca „*Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*“ i Adnana Busuladžića pod naslovom „*Rimske vile u Bosni i Hercegovini*“, koji upotpunjuje cjelokupnu priču o kasnoantičkim bazilikama na području općina Vareš, Breza i Kakanj.

U savremenoj historiografiji značajno mjesto zauzima Salmedin Mesihović sa svojim bogatim pisanim stvaralaštvom, koje je dovelo do rasvjetljavanja prošlosti Dezitijata i skrenulo pažnju na prošlost ilirskih naroda. U prvom redu radovi pod naslovom „*Dezitijatsko područje, politička organizacija, Baton i ciljevi ustanka*“ i „*Baton breučki – predaja i kazna*“, kao i rad „*Aevum Dolabellae – Dolabelino doba*“. Dva najvažnija djela za ovaj istraživački rad jesu „*ANTIQVI HOMINES BOSNAE*“, koje analizira sve epigrafske spomenike sa područja Ilirika i djelo *ИЛЫРІКН*, koje sistematski i detaljno obrađuju prošlost Autarijata i Dezitijata. Značajno je spomenuti i angažman Danijela Džine, čiji se primarni istraživački interesi tiču problema pri kreiranju identiteta u prošlosti antičkog Ilirika,¹³ kao i rad Dragane Grbić o peregrinskim zajednicama u doba principata (I – III. stoljeća) na tlu rimske provincije Ilirik.¹⁴

¹³ Džino, 2009., Džino, 2010., Džino/Domić – Kunić, 2013.

¹⁴ Grbić, 2014.

3. Prostor općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasne republike i ranog principata

Zaposjedanje i potčinjavanje ilirskih zemalja, koje je započela još Republika dva stoljeća ranije i koje se odvijalo u nizu sporadičnih pohoda bez ratova u velikom stilu i uopće bez izražene motivacije za konačnim rješenjem ilirskog i zapadno – balkanskog pitanja, sa dolaskom Oktavijana (lat. *Gaius Julius Caesar Octavianus*, 63. godine p.n.e. - 14. godine n.e.)¹⁵ na čelo Rimske države sada se našlo uklopljeno u primarne strateške zamisli novog režima. Oktavijan je imao nekoliko motiva za kampanju u Iliriku. S jedne strane, želio je osigurati komunikaciju između zapadnih i istočnih provincija, a sam Ilirik je imao potencijal u ljudstvu za rimsku vojsku i privredeni razvoj. S druge strane, želio se dokazati kao vojskovođa i kao dostojan pretendent za Cezarovo političko nasljeđe. Ilirik je bio dovoljno blizu da pobjede budu efektne i zvučne u Rimu. Vojni uspjesi pomogli bi mu u tom nadmetanju s Markom Antonijem. Strateški gledano, Ilirik je činio ključ odbrane Italije i kao takav morao je biti pacificiran. Osim toga, kao priprema za sukob s Markom Antonijem, trebalo je spriječiti mogući napad s leđa, odnosno s istoka dolinom Save, kao i mogući ustanak u jadranskom priobalju.¹⁶

Oktavijanova kampanja započela je 35. godine p.n.e. kada je Agripa (lat. *Marcus Vipsanius Agrippa*, 63. - 12. p.n.e.), njegov vojskovođa, uništio gusare na Mljetu i Korčuli, a Liburnima oduzeo brodove. Tada je Oktavijan napao Japode s one strane Alpa zbog navodnog neplaćanja poreza. Japodi se povlače u brda i šume te nanose teške gubitke Rimljanima. Posebno se ističu branitelji Metuluma, glavnog grada Japoda, u čijoj opsadi se istakao i sam Oktavijan koji je ranjen, što se pokazalo kao sjajan propagandni trik. Poslije osvajanja Metuluma i ostalih japodskih gradova (Monetium, Avendo, Arupium), Japodi su savladani i pacificirani.¹⁷ Tada se Oktavijan okreće Segestenima. Prema Dionu Kasiju, drugom

¹⁵U historiji je ostao poznat pod imenom August, što je ustvari titula koju mu je dodjelio Senat 27. godine p.n.e. Uspostavio je principat. Ovaj period je okvirno trajao od početka Augustove vladavine pa do stupanja na prijestolje cara Dioklecijana 284. godine, premda je veliki dio III stoljeća zapravo bio obilježen stalnim smjenjivanjem careva na prijestolju koje su odreda samovoljno proglašavali vojnici širom Carstva, pa se to doba ponekad naziva i "*doba vojničkih careva*" (ali i "*kriza III stoljeća*"). Ipak, principat formalno nestaje tek s Dioklecijanom, koji zavodi novo državno i društveno uređenje u Carstvu (poznato kao *dominat*), koje će dalje učvršćivati njegov kasniji nasljednik Konstantin Veliki. Maškin, 2005, 427.

¹⁶Detaljnije kod Bojanovski, 1988, 42., Domić - Kunić, 2006, 92., Džino/Domić – Kunić, 2013, 153 – 154.

¹⁷Bojanovski, 1988, 44., Domić - Kunić, 2006, 93., Matijašić, 2009, 150 – 151.

najvažnijem izvoru za kampanju u Iliriku nije bilo povoda za osvajanje Segestike. Međutim, prema Apijaniju koji svoje djelo bazira na Augustovim memoarima, bilo je povoda. Riječ je o stanovitoj aroganciji Segestena jer su u dva navrata (129. i 119. godine p.n.e.) odbranili svoj grad od Rimljana, a drugi povod leži u činjenici da je Oktavijan spremao pohod protiv Dačana i Bastarna na Dunavu pa mu je trebala baza za taj pohod. Dion Kasije ističe kao jedini motiv cilj da se vojska bolje uvježba, a s time se slaže i Velej Paterkul. Kada su došli do Segestike, Rimljani su tražili stotinu taoca te da grad primi garnizon. Tada se stanovništvo podijelilo jer su vladajući htjeli popustiti i dati taoce i žito te otvoriti vrata grada, međutim, narod se pobunio i odlučio pružiti otpor. Oktavijan je grad opsjedao trideset dana s dvije i po legije. Konačno je slomljen otpor Segestena pomoću brodova. Apijan tvrdi da je Oktavijan izgradio brodove za pohod na Dunav, dok Dion Kasije tvrdi da ih je dobio od saveznika, što se čini vjerojatnijim. Zna se da je riječ o nekom narodu iz Norika, ali ne zna se tačno kojem. Oktavijan je u gradu nakon osvajanja ostavio 25 kohorti pod zapovjedništvom Fufija Gemina.¹⁸ Oktavijan se vratio u Rim i nije namjeravao ići na istok. Sljedeće dvije godine (34. i 33. godine p.n.e.) ratovao je protiv Delmata. Međutim, 34. godine p.n.e. u gradu Segestika je izbila pobuna protiv Rimljana. Oktavijan je napustio Rim i krenuo put Segestike, ali su kohorte ostavljene u gradu skršile pobunu. Kampanja u Iliriku završila je 33. godine p.n.e. kada su poraženi Delmati.

Apijan opširnije opisuje borbe sa Japodima, Segestenima i Delmatima,¹⁹ ali ne daje pobliže podatke o borbama sa Dežitijanima, Mezejima i drugim narodima iako ističe da je Oktavijan osvojio cijelu Iliriju. To je dovelo do dvije pretpostavke. Jedni, mahom stariji autori, smatraju da je Oktavijan osvojio Segestiku i time teritorij Segestena i dio teritorija Japoda, dok je ostatak Ilirika osvojio Tiberije. Drugi, mlađi autori koji drže Apijana relevantnijim i istinitijim, smatraju da je Oktavijan osvojio veći dio Bosne.²⁰ Pitanje da li je Oktavijan tokom rata u Iliriku osvojio cijeli prostor Bosne u velikoj mjeri zavisi od toga da li se u Apijanovom narodu *Daisioi* mogu prepoznati Dežitijati. Naime, Apijan spominje skupinu *Daisioi* u kontekstu Oktavijanove kampanje protiv Japoda, Segestena i Dalmata 35. – 33. godine p.n.e., kao jednog od njegovih najznačajnijih protivnika, navedenih u redoslijedu između Delmata i Peona (Panona).²¹ Salmedin Mesihović podvlači da se pod *Daisioi* kriju

¹⁸ Wilkes, 2001, 219.

¹⁹ Detaljnije o ovoj tematici kod Bojanovski, 1988, 42 – 44., Mesihović, 2011A, 42 – 59., Mesihović/Šaćić, 2015, 180 – 190.

²⁰ Za ova različita mišljenja vidi Bojanovski, 1988, 42.

²¹ Džino, 2009, 83.

ustvari Dezitijati iz Gornje Bosne, jer da bi izbili u istočno panonske zemlje sjeverno od donjeg toka Save gdje im je prilaz Dunavu bio najbliži i najpristupačniji, rimske trupe koje su se nalazile na prostorima budućeg salonitanskog konventa su morale preći središnjebosansko područje. I to konkretno kroz lašvansko porječje i Gornju Bosnu, koja predstavlja ključno čvorište na putu sa srednjeg Jadrana za sjeveroistočnu Bosnu i srednje Podunavlje. Ovakva rekonstrukcija potpuno odgovara Apijanovom uvodnom nabranju naroda koji su Oktavijanu zadali najviše problema, jer se *Daisioi* nalaze između delmatske faze i operacija usmjerenih prema Dunavu na koji je i uspio da izbije i to preko teritorije panonskih naroda. Da su u konkretnom Apijanovom podatku *Daisioi* ustvari Dezitijati, dokazuje i to što se oni nalaze u istom redu (zajedno sa onima koji su po Apijanu zadali Oktavijanu najviše nevolja) među narodima koji pripadaju zapadnom Balkanu i panonskom bazenu (Japodi, Segesteni, Delmati, Panoni).²² Danijel Džino ističe da bez više podataka nije moguće sa sigurnošću utvrditi njihovu povezanost, te ako se i prihvati da njihovo nabranje iza Delmata i ispred Panonaca kognitivno smješta skupinu *Daisioi* u kontinentalnu Dalmaciju, to i ne znači da se moraju neizbježno identificirati sa skupinom nazvanom Dezitijati iz perioda Batonovog ustanka.²³ Alka Domić – Kunić navodi da se Apijanov spomen *Daisioi* vjerovatno odnosi na Dezitijate, ali ne na njihovo matično područje u srcu Bosne nego na dezitijatske čete koje su vjerovatno sudjelovale u ratu kao delmatski saveznici.²⁴ A opet, prema mišljenju Marjete Šašel – Kos, nije nemoguće ni da je riječ o sukobu sa jednom od političkih zajednica srednjebosanske željeznodobne skupine.²⁵ Moguće je da se Dezitijati kod Apijana samo spominju, i da kao većina naroda u unutarnjoj Dalmaciji, nisu osvojeni u Oktavijanovom pohodu već za vrijeme Tiberijevog Panonskog rata (lat. *Bellum Pannonicum*).

Početak Panonskog rata nije u potpunosti definiran. Neki autori početak datiraju u 14. ili 13. godinu p.n.e. kada prokonzul Ilirika Marko Vinicije (lat. *Marcus Vinicius*, cca. 5. p.n.e. – 46. godine n.e.) započinje Panonski rat što je vezano uz pobunu Panonaca 14. godine p.n.e.²⁶ Drugi, pak, početak datiraju u 12. godinu p.n.e kada je intervenciju u Panoniji poveo Marko Vipsanije Agripa (lat. *Marcus Vipsanius Agrippa*, 63. - 12. p.n.e.).²⁷ Bolje se prikloniti tezi da je rat započeo 14. godine p.n.e. jer su već tada započele pobune i pripadajuće intervencije Rima koje se narednih godina nastavljaju. Naime, Viniciju se u zimu 13. godine

²² Mesihović, 2011A, 50 – 51.

²³ Džino, 2009, 83 – 84.

²⁴ Domić – Kunić, 2006, 100., Džino/Domić – Kunić, 2013, 157.

²⁵ Šašel Kos, 2005, 458 - 459.

²⁶ Bojanovski, 1988, 49., Wilkes, 2001, 220., Matijašić, 2009, 160.

²⁷ Domić - Kunić, 2006, 104., Džino, 2010, 133 – 134., Džino, 2012, 470.

p.n.e. pridružio Agripa te se činilo da će se smiriti situacija, međutim poslije Agripine smrti 12. godine p.n.e. potpuno je planula cijela Panonija. Tada je zapovjedništvo preuzeo Tiberije (lat. *Tiberius Caesar Divi Augusti Filius Augustus*, 42. godine p.n.e - 37. godine n.e.), a čak je i sam August iste godine posjetio Akvileju vjerojatno zbog pobune Panonaca.²⁸ Tiberije je uredio Segestiku kao svoje ratno središte za taj pohod. Negdje u to vrijeme (možda 11. godine p.n.e.) Ilirik je prestao biti senatska i postao je carska provincija.²⁹

Tiberijevo ratovanje u Panoniji može se podijeliti u dvije faze: prvu kojoj je cilj bila istočna Podravina i Posavina i drugu kojoj je cilj bila Bosna. Tiberije je prvo pokorio Oserijate, a zatim je krenuo na Breuke. Njih je porazio u prvoj godini ratovanja, pomoću Skordiska, koji su poslije 16. godine p.n.e. i napada na Makedoniju, postali rimski saveznici. Poslije njih navalio je s uspjehom na Andizete i Amantince. Tada je po svemu sudeći osvojen Sirmij.³⁰ Tako je završena prva faza pohoda. Još je preostalo osvojiti Bosnu, tj. poraziti Mezeje i Dezitijate. Za taj Tiberijev pohod nema gotovo nikakvih informacija; ništa se ne zna o pokoravanju Mezeja, Ditiona i Dezitijata - razlog šutnje može ležati u netrpeljivosti određenih krugova prema Tiberiju. Međutim, među uzrocima Batonova ustanka (6. - 9. godine n.e.) ističe se rimsko novačenje i skupljanje nameta, a budući da su Dezitijati bili predvodnici da se zaključiti da su već morali biti podložni Rimu. Jedina mogućnost podjarmljivanja ilirskih naroda u Bosni jeste Tiberijev pohod u Panonskom ratu. Vjerojatno su tada pokoreni i Ditioni i Mezeji. Iako je 11. godine p.n.e. Tiberijev pohod u Panoniji završio i senat naredio zatvaranje vrata Janova hrama, sukob u Panoniji još nije bio gotov. Već sljedeće godine Dačani su provalili u Panoniju, a Delmati su se pobunili radi utjerivanja poreza. Tiberije je opet pristigao i porazio pobunjenike, te 9. godine p.n.e. u Rimu dobio trijumf, čime je završen Panonski rat.³¹ U Panoniji je Tiberija zamijenio Seksto Apulej koji je dovršio okupaciju Panonije do Dunava 8. godine p.n.e. Motivi za smirivanje Panonije bili su u tome da se osigura baza za daljnja osvajanja u prvom redu Dacije, ali i sigurnosti provincije Makedonije. Interes je bio i gospodarske narave jer su neki od ilirskih naroda imali zavidna rudna bogatstva (npr. Mezeji željezo, Dezitijati zlato, Pirusti srebro).³² Konačna pacifikacija

²⁸ Bojanovski, 1988, 49., Domić - Kunić, 2006, 104-106.

²⁹ Džino, 2010, 132.

³⁰ O datumu i okolnostima osvajanja Sirmija ne zna se baš ništa – izvori o tome šute. Bilo je pokušaja da se pad Sirmija pripiše Oktavijanovim legijama 35. godine p.n.e. ili pak uspjesima rimske vojske u gušenju Batonova ustanka, no pojedini elementi jasno upućuju na to da je Sirmij u rimske ruke pao tijekom Tiberijeve panonskog rata, dakle 12. ili 11. godine p.n.e. Domić - Kunić, 2006, 108.

³¹ Detaljnije o ovoj tematici vidi Bojanovski, 1988, 49., Domić - Kunić, 2006, 107 – 113.

³² Domić - Kunić, 2006, 106.

Panonije vezana je uz Batonov ustanak (lat. *Bellum Batonianum*), tj. uz posljednji pokušaj panonskih i dalmatinskih naroda za stjecanje slobode.

3.1. Batonov ustanak u kontekstu pretpostavljene dezitijatske teritorije (6 - 9. godine n. e.)

Veliki ilirski ustanak, koji su antički pisci nazvali *Bellum Batonianum*, Batonovim ratom, po dezitijatskom vođi Batonu je prvi historijski dokumentiran rat na prostorima današnje Bosne i Hercegovine. Zato se Batonov ustanak može smatrati jednim od prelomnih događaja u rimskoj historiji uopće, a što se tiče stanovništva bosanskohercegovačkih prostora, njegov završetak označio je potpunu civilizacijsku prekretnicu.

Najstarija saznanja o ovom ratu pružaju djela antičkih pisaca, koja postaju osnova za dalja istraživanja. Značajno je spomenuti da su dosadašnja istraživanja potvrdila dva epigrafska spomenika koji se odnose na Veliki ilirski ustanak.³³ Ivo Bojanovski smatra da do sada nije pronađen ni jedan značajan arheološki nalaz, koji bi ukazao na mjesto i lokaciju vođenja borbi, osim dezitijatskog kastela *Heduma*, za koji se pretpostavlja da je bio na području današnje općine Breza. Jedini spomen - znak, prema Bojanovskom, podignut u slavu rimskog pobjedničkog oružja je djelimično sačuvani *tropaeum*, pronađen u Gardunu 1885. godine, kao znak pobjede nad Dalmatima i njihovim srodnicima.³⁴ Uz garduanski tropeum Salmedin Mesihović ističe i dovodi u vezu sa ilirskim ustankom i likovni prikaz na kameji od oniksa, uobičajno nazvanoj *Gemma Augustea*. Oblik i prikaz same kameje, prema Mesihoviću, upućuju da se radi o ovom događaju, kao i činjenica da je kameja izrađena kao prigodan poklon za Augusta.³⁵

³³ CIL V 3346 (na kojem se spominje *bello? Batoniniano*); CIL III 3158 (*BELLO DELMATICO*), da je ovaj natpis vjerodostojan u prilog ovoj tezi ide činjenica, da se na njemu spominje i Tiberije kao usvojeni sin Augusta (*Ti. Caes. Aug. F. Augusto*), a jedini rat koji se desio na zapadno-balkanskom prostoru nakon Tiberijevog oficijelnog priznavanja za čana porodice Julija Cezara, odnosno Augustovog usinovljenja, bio je ovaj ustanak. Mesihović, 2014, 26-27.

³⁴ Bojanovski, 1988, 54.

³⁵ Mesihović, 2014, 27.

Prema Dion Kasiju, izbijanje ustanka se desilo na dinarskom prostoru, tj. u Dalmaciji, dok Velej Paterkul navodi kako se cijela Panonija podigla na oružje sklapajući savez sa narodima iz Dalmacije.³⁶ Prema Dionu, pobuna je izbila zbog regrutiranja i sakupljanja pomoćnih jedinica od strane naroda dinarskog pojasa, tj. Dalmacije te se zbog toga nameće zaključak da je pobuna izbila na dezitijatskoj teritoriji, negdje u srednjoj Bosni.³⁷ Zanimljiv je Velejev opis koji tvrdi da je cilj ustanika bila Italija, ipak, s obzirom na to da je on sam bio vojnik u Tiberijevom šatoru i Rimljanin, može se reći da je riječ o pretjerivanju kako bi se uzdigao značaj Tiberija koji je otklonio tako veliku prijetnju. Cilj ustanika nije mogla biti Italija, barem ne u samim počecima rata, iz prostog razloga što se ustanak dogodio spontano nakon što je vršena mobilizacija vojnika iz Ilirika, koji su se trebali pridružiti Tiberijevom pohodu na Makromane.³⁸ Rimski sistem novačenja i mobiliziranja mladih, kao i teški porezi koje je ilirski narod bio obavezan isplatiti Rimu su bili jedini pravi uzroci zbog kojih se narod odlučio na ustanak.

Čuvši za pobunu Dezitijata, navodi Dion Kasije, Breuci su izabrali za vođu drugog Batona i digli se na oružje. Da li je postojala veza između ta dva događaja, u smislu dogovora ili zavjere ili je ustanak Breuka spontano izbio nije moguće odgovoriti.³⁹ Izbijanje ustanka je na historijsku scenu izbacilo ljude koje Velej označava kao vrhovne vojskovođe – dvojicu Batona, jednog na čelu Dezitijata i drugog predvodnika Breuka zajedno sa kraljem Pinesom.⁴⁰

Oni su u prve dvije godine rata djelovali u savezu sa istim ciljem, a to je nezavisnost od Rima. Još u prvoj godini rata napali su ključne gradove koji su kontrolisali Ilirik, Salonu i Sirmium. Dezidijati su povelili napad na Salonu, a Breuci na Sirmium kojeg je uspio odbraniti upravnik Mezije, Cecina Sever. Ključna bitka se odigrala na rijeci Dravi, gdje su se Breuci sukobili sa rimskom vojskom. Opsada Salone se završila porazom Dezitijata. Ipak, početni porazi nisu zaustavili ustanike, te se oni susreću na Fruškoj Gori u blizini Sirmija, kako bi priredili zajednički napad protiv Cecine Severa, ali i taj pokušaj je završio neuspjehom nakon čega su vojne operacije usljed zime stale do početka iduće, 7. godine n. e.⁴¹

³⁶ Mesihović, 2011, 159.

³⁷ Šaković, 2009, 19., Mesihović, 2011, 164.

³⁸ Detaljnije o ovoj tematici kod Džino/Domić – Kunić, 2013, 172.

³⁹ Šaković, 2009, 19.

⁴⁰ Džino, 2010, 145.

⁴¹ Prema Dionu, ustanike su tom prilikom porazile tračke savezničke jedinice, predvođene kraljem Remetalkom, koji su činili neku vrstu prethodnice Cecine Severa. (više, *Cass LV, 30, 3.*)

Nakon početnih neuspjeha, ustanici mijenjaju taktiku borbi na otvorenom prsa u prsa, te se zatvaraju i sklanjaju na brda i planine vodeći gerilsko - partizanski rat, čime ustanak dobija defanzivnu strategiju. Tiberije, koji je predvodio rimske snage samostalno dok mu se nije pridružio Germanik, odlučio je da prvo pacifizira Panoniju kako zbog lakšeg terena za ratište jer je tlo ravničarskog karaktera, tako i zbog toga što se najveća koncentracija ustanika tada nalazila u dunavskoj oblasti. Prema Dionu, u Panoniji su se okupljale rimske trupe sa svih strana, a uz dolazak Germanika sa svojim snagama, to je moglo značiti samo jaču ofanzivu na ustanike.⁴² Ustaničko zapovjedništvo je trebalo biti svjesno da ne smije dopustiti spajanje rimskih trupa, jer bi to značilo zaokruživanje ustaničke teritorije i prevelika koncentracija rimskih vojnika na jednom mjestu. Prisiljeni da se suoče sa Rimljanima oči u oči, ustanici su tražili pogodno tlo kako bi u startu stekli taktičku prednost naspram brojčano nadmoćnijih Rimljana. Dakle, tražilo se mjesto sa što nestabilnijim tlom kako bi se stekla ta prednost, a umanjila ona rimska. Savršeno mjesto za takvu vrstu bitke jeste močvarno tlo, te se ključna bitka odigrala kod Vulkajskih močvara, negdje u jugoistočnoj Slavoniji.⁴³ Ovu bitku spominju i opisuju Velej Paterkul,⁴⁴ sa nešto detaljnijim pojedinostima bitke, i Dion Kasije.⁴⁵

Kolona koju su predvodili Cecina Sever i Silvan, nastavila je kretanje prema zapadu i na taj način prešla cijelu današnju Slavoniju da bi se na kraju spojila sa Tiberijevom vojskom.⁴⁶ Pobjeda kod Vulkejskih močvara se ne može nazvati pobjedom u pravom smislu te riječi iz prostog razloga što su i Rimljani pretrpili ogromne gubitke. Tiberije je odlučio da promijeni strategiju. Ofanzive akcije prestaju a Tiberije započinje sa taktikom spaljene zemlje, paleći usjeve i naselja na prostoru današnje Slavonije želeći na taj način da izmori i izgladni ustanike kako bi izgubili volju za ustankom. Ta iznenadna promjena taktike se nije dopala Augustu, jer je smatrao da pasivnost neće donijeti očekivane rezultate, ali se Tiberijeva taktika pokazala i više nego pametnom.

Kada se uzme u obzir da su se gotovo pa sve značajne bitke odigrale na prostoru Panonije i da je Tiberijeva nova taktika spaljene zemlje u najvećoj mjeri pogađala stanovništvo Panonije, onda je potrebno da se uloži doza razumijevanja za buduće postupke

⁴² *Cass LV, 32, 3.*

⁴³ Prema Dion Kasiju, ustanike su predvodili obojica Batona, i Dezidijanski i Breučki. (više, *Cass LV, 32, 3.*)

⁴⁴ *Vell II, CXII, 4-6;*

⁴⁵ *Cass LV, 32, 3.*

⁴⁶ Velej izričito navodi da je istočna vojska ta koja je došla, a ne da su se dvije vojske spojile kretajući se u isto vrijeme (više, *Vell II, CXIII, 2.*)

koje će Baton Breučki, vjerovatno u dogovoru sa ostalim narodima Panonije, poduzeti. Naime, izgladnjeli i preumorni od već dugotrajnog rata koji se vodi na prostoru Panonije, Baton Breučki odlučuje da se preda u ljeto 8. godine n. e. na rijeci *Bathinus*.⁴⁷ Riječ je o predaji koju nije uzrokovala prethodna bitka na ovom mjestu⁴⁸ već navedeni razlozi, a zauzvrat je Baton Breučki dobio od Rimljana dozvolu da upravlja Breucima. Kod iste rijeke se vjerovatno odigrao i čin predaje Pinesa, breučkog kralja, ali pisani izvori ne preciziraju u detalje šta se to zapravo dogodilo, odnosno na koji način je došao u rimske ruke. Velej samo navodi da se jedan od dvojice zapovijednika našao u rimskom zarobljeništvu, a da se drugi dobrovoljno predao.⁴⁹

S druge strane, poznato je da je Baton Breučki bio taj koji se dobrovoljno predao pa se nameće logičan zaključak da je Pines bio taj koji se našao u rimskim rukama.⁵⁰ Dion Kasije navodi da je Pines izdan od Batona Breučkog,⁵¹ ali ne precizira na koji način se to desilo. Ova dešavanja kod rijeke *Bathinus* su zapravo predstavljala simbolički čin ponovnog priznanja rimske vrhovne vlasti u Panoniji, ali ne i prekid borbi jer je dalmatinski dio ustanka i dalje tinjao i pružao otpor Rimljanima.

Nakon što je saznao dešavanja u Panoniji, Baton Dezitijatski je odlučio da stvari uzme u svoje ruke, smatrajući postupak Batona Breučkog izdajom. Zauzvrat, Baton Breučki je dobio rimsku dozvolu da vlada nad Breucima, te je Baton Dezidijatski znao gdje će pronaći svog imenjaka. Svjestan činjenice da je Baton Breučki kružio svojom teritorijom radi dobivanja talaca, Baton Dezidijatski je iskoristio svoju taktičku prednost te porazio snage Batona Breučkog a njega zarobio.⁵² Prema Kasiju Dionu, koji je jedini zabilježio šta se dalje događalo, Baton Breučki je izveden pred okupljenu vojsku, koja mu je glasanjem presudila smrtnu kaznu.⁵³ Za Panoniju i narod koji ju je naseljavao, rasplet događaja na ovaj način značio je ponovno dizanje oružja protiv Rima.⁵⁴ Ipak, Rimljani su veoma brzo riješili pitanje Panonije, te Plaucije Silvan poduzima kontraofanzivu iz Sirmija kojom je primorao Batona Dezidijatskog da se povuče na jug, ostavivši Panoniju nezaštićenu. Na taj način je Panonija

⁴⁷ Džino, 2010, 151., Mesihović, 2011, 342.

⁴⁸ *Vell II, CXII, 2.*

⁴⁹ *Vell II, CXIV, 4.*

⁵⁰ Mesihović, 2009A, 31.

⁵¹ *Cass LV, 32. 5.*

⁵² Vjerovatno je cilj Batona Dezidijatskog bio ponovno podizanje ustanka u Panoniji, a ne ratovanje sa narodima koji su naseljavali ovaj prostor. Detaljnije kod Mesihović, 2009A, 37.

⁵³ *Cass LV, 34. 5.*

⁵⁴ *Cass LV, 34. 6.*

ponovo pacifizirana u jesen 8. godine n. e.,⁵⁵ da bi Rim brzo povratio administrativni sistem unutarnjih jedinica poznatih kao *civitates peregrinae*, postavivši na čelo ljude za koje su smatrali odanima ideji uspostavljanja mira. Protu - ustanička ofanziva je otpočela 9. godine n. e., predvođena Tiberijem a djelovala je u tri grupe: jednom je zapovijedao Marko Lepid, drugom Plaucije Silvan a treću je neposredno pod svojim zapovjedništvom imao Tiberije. Iz Velejeva opisa se vidi da je Tiberije u ljeto 9. godine n.e. na čelu jake vojske prodro i u zemlje Dezitijata i Pirusta, u onaj dio Dalmacije u kojem je legat bio Velejev brat Magius Celer.⁵⁶ Tiberijev cilj je bio uhvatiti Batona Dezidijatskog. To je bilo teško postići iz prostog razloga što je Baton, svjestan loše pozicije u kojoj se nalazi, vodio gerilsko - partizanski rat protiv Tiberija što mu je stvaralo prostora za povlačenje. Ovakvom taktikom, Baton je primorao Tiberija i Germanika da prodru duboko u unutrašnjost Dalmacije. U uskim dolinama i među brdima rimska vojska je naišla na vještog i junačkog neprijatelja, s kojim su Rimljani, pa i sam Tiberije morali boriti golim rukama. Prema opisima geostrateških položaja, moglo bi se pretpostaviti da je ova epizoda rata odigrana u dolini rijeke Stavnje, te da je tim činom zauzet i dezitijatski kastel *Hedum*.⁵⁷

Baton je pronašao utočište u Andetriju, gdje ga je Tiberijeva vojska opkolila.⁵⁸ Bitka za Andetriju se pretvorila u jedno od najtežih bitaka koje je Tiberije vodio u toku ovog ustanka,⁵⁹ a da je moral kod protu - ustaničke vojske opadao nakon dugotrajne i bezuspješne opsade Andetrija, svjedoči i podatak Dion Kasija da je došlo do pobune vojnika koji su digli toliku galamu da se čula i kod ustanika.⁶⁰ Ipak, Tiberije je umirio svoje vojnike i nedugo zatim poveo opštu ofanzivu na Andetriju. Baton je neposredno pred ofanzivu uspio da izbjegne opsadu te napusti ovaj grad, koji je pao pod rimsku vlast. Ubrzo nakon toga, vjerovatno u septembru 9. godine n. e.,⁶¹ Baton Dezitijatski je poslao svog sina Skeuasa preko kojeg je Tiberiju obećao predaju sebe i svojih sljedbenika ako dobije oprost,⁶² odnosno garanciju da neće biti likvidirani bez saslušanja. Tiberije se složio sa uslovima te je saslušanje održano idući dan, a predajom Batona Dezitijatskog zvanično je okončan Veliki ilirski ustanak

⁵⁵ Mesihović, 2011, 371.

⁵⁶ Bojanovski, 1988, 51.

⁵⁷ Isto, 52.

⁵⁸ Postoje indicije da se Andetriju nalazio na lokalitetu današnjeg Muća, između Splita i Drniša. Stipčević, 1974, 68., *Cass LVI, 12, 3-4*.

⁵⁹ Mesihović, 2011, 395.

⁶⁰ *Cass LV, 13, 1*.

⁶¹ Detaljnije kod Mesihović, 2011, 414.

⁶² *Cass LV, 16, 1-2*.

4. Epigrafski spomenici sa područja općina Vareš, Breza i Kakanj do 212. godine n. e.

Na području današnjih općina Vareš, Breza i Kakanj pronađeno je nekoliko epigrafskih spomenika, koji pružaju značajne podatke o dezitijatskim porodicama, imenima, titulama i drugim događajima iz perioda o kojem se govori u radu. Na natpisu iz Crkvine kod Breze spominje se jedan od princepsa dezitijatske peregrinske *civitas*, dok natpis na sepulkralnom spomeniku iz Župče prezentuje postojanje jedne dezitijatske porodice kroz tri generacije.

Cipus sa natpisom princepsa Dezitijata *T(ita) F(lavija) Valensa* nađen je u sekundarnoj upotrebi, u suhozidu oko kasnoantičkog kompleksa na Crkvinama u neposrednoj blizini današnjeg urbanog središta Breze, i to u više komada. Prema mišljenju Salmedina Mesihovića on je donesen sa drugog lokaliteta (moguće u VI. stoljeću n. e.) iz blizine, možda upravo sa Kamenjače koja je situirana vrlo blizu Crkvina, kako bi bio upotrijebljen u gradnji suhozida kasnoantičke bazilike.⁶³ Ovaj natpis, zbog spominjanja izvjesne Elije Juste, nije stariji od 118. godine n. e. i mogao bi se ugrubo datirati u period vladavina Hadrijana (117 - 138. godine n. e.) i Antonija Pija (138 - 161. godine n. e.), pa čak i u rano razdoblje vladavine Marka Aurelija (161 - 180. godine n. e.),⁶⁴ o čemu će detaljnije biti govora u jednom od poglavlja. Epigrafski spomenik (stela) Batona je pronađen na lokalitetu srednjovjekovne nekropole Vina u Župči kod Breze, i to u sekundarnoj upotrebi, što bi značilo da je možda donesen na ovo područje iz porječja rijeke Stavnje.⁶⁵ Natpis dokazuje postojanje dezitijatske porodice kroz tri generacije, a glasi:

⁶³ *ILJug* III, 1582

VLPIAE ET•F??/? / PROCVL A? XX? / T•F•VALENS VARRON[.] / F•PRINCEPS DESIT (sa ligaturom I, iznad /T/)A[.] (iza A se primjećuje prava linija, možda dio ili slova I ili T) /5 ET AELIA IVSTA / [..]CENO[.]A[.....]

Ulpiae et f??/? / Proculae a[nn(os)] XX? / T(itus) F(lavius) Valens Varron[nis] / f(ilius) princeps Desitia[tium] / /5 et Aelia Iusta [filia?]/ [S]ceno[b]a[rbi]?

U prijevodu: „Ulpiji i Prokuli, godina 20, Tit Flavije Valens Varonov sin, princeps Dezitijata i Elija Justa kćerka? Skenobarda?“ Mesihović, 2011, 65.

⁶⁴ Isto, 66.

⁶⁵ Paškvalin, 1975, 61.

BATONI LICCAI F / TEVTA VIETIS / SCENO BATONIS F / MAXIME NATVS / 5
[]CENOCALO BATONI[...] / []CAEVAE BATONIS F / CALLONI BATONIS F /
[]RORADO BATONIS F / []CENVVS BATONIS F / 10 []NIME NATVS EX EIS SI[] / []
VIS DE SVA PECVNIA FIERI I[]

*Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno Batonis f(ilio) / maxime natus / 5
[S]cenocaloBatoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(iliae) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado
Batonisf(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius). / 10 [mi]nime natus ex eis si[bi et / s]uis de sua
pecunia fieri i[ussit]*

Batonu, sinu Likaja, Teuta Vietova, Skenu sinu Batona najstariji, Skenokalu Batona sin, Skevi, Batona kćerci, Kalu Batona sin, Proradu Batona sin, Sken Batona sin najmlađi sebi i svojim od svoga novca (je) naložio učiniti (spomenik).⁶⁶

U svom radu Salmedin Mesihović ističe da je natpis nastao u toku I. stoljeća n.e., i to vjerovatno decenijama nakon završetka Velikog ilirskog ustanka. Najpogodniji period nastanka, prema njegovom mišljenju, jeste sredina I. stoljeća n.e. kada još uvijek postoji i funkcionira u svom punom opsegu dezitijatska *civitas*.⁶⁷

Značajno je spomenuti i one spomenike, koji zbog svoje oštećenosti još uvijek nisu analizirani, ali su i kao takvi od velikog historijskog značaja.⁶⁸ Od novijih nalaza posebno se ističe spomenik u obliku epigrafske are posvećen glavnom rimskom božanstvu Jupiteru. Naime, spomenik koji se nalazio na lokalitetu Vrtlište (Kakanj) pronađen je još prije agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992 – 1995.), u prostoru otvorenog površinskog kopa rudnika mrkog uglja, a sve do nedavno je bio potpuno nepoznat stručnoj javnosti. Žrtvenik je u relativno dobrom stanju, sa manjim oštećenjima. Sastavni dijelovi su: baza, natpisno polje i krov. Natpisna površina je u cijelosti očuvana, te je natpis sasvim jasan, a glasi:

⁶⁶ Mesihović, 2011, 73.

⁶⁷ Isto, 76.

⁶⁸ Ti spomenici potpadaju pod skupinu ostalih spomenika iz dolina rijeka Stavnje i Zgošće.

I•O•M• / PATRIO / AVR•- MAXIMA/4P•

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Patrio / Avr(elia) Maxima / 4P(osuit)

Jupiteru, najboljem, najvećem, očinskom, Aurelija Maxima postavi.⁶⁹

Kao dedikant spomenika javlja se žena, Aurelija Maxima. Aurelijevsko gentilno ime govori da je Maxima svoje rimsko građanstvo stekla za vrijeme jednog od careva s aurelijevskim gentilicijem, čime bi *terminus post quem* nastanka are predstavljala 161. godina n. e., odnosno godina početka vladavine Marka Aurelija, prvog rimskog cara s aurelijevskim gentilnim imenom.⁷⁰

4.1. Ostali natpisi iz dolina rijeka Stavnje i Zgošće

1. ILJug III, 1586

Srd, Breza

D M / DEFVNCT / BONOSOPV / ANNORVMXV /5 IVSTINVSP

D(is) M(anibus) / defunct(o) / Bonoso pu(ero) / annorum XV /5 Iustinus pater

2. ILJug III, 1588

Breza, 1933. godine u sekundarnoj upotrebi kao dio srednjovjekovnog groba uz zid srednjovjekovne crkve (sa vanjske strane)

DIS / --- / CLARIO• AN / POSVIIRVNT•VR /5 ETDASSIVS•PAT / H•S•ES

Dis / [Manibus] / Clario an(norum) [---] / posuerunt Ur[sus] /5 et Dassius pat[ri] / h(ic) s(itus) es[t]

Bogovima Manima, Klariu godina ??? podižu Ursus i Dasius ocu na ovom mjestu.

⁶⁹ Silajdžić, 2015, 160.

⁷⁰ Isto, 161 – 162.

3. ILJug III, 1583

Breza, 1931. godine prilikom otkopavanja starokršćanske crkve u Brezi

AEL ...MAR/CEL AN XX / P•AE MAEL

Ael[ia] Mar/cel[la] an(norum) XX / P(ublius) Ae[l 3]mael / [

Eliji Marceli, godina 20, Publije Elije ????.

4. ILJug III, 1584

Srđ, Breza

AN / AEL•P / LA•NT / ENT... (natpis je prilično fragmentiran i oštećen)

An??? / Ael(ius) P? / La Nt???? / ent????

??? Elije P ?????

5. ILJug III, 1585

Srđ, Breza

D M / VR•ACV / AP•ME (natpis je prilično fragmentiran i oštećen)

D(is) M(anibus) / A(ur(elius) Acu(tus?) / Ap ? Me?

Bogovima Manima, Aurelije Akutus? ???

6. ILJug III, 1587

Breza, 1934. godine u sekundarnoj upotrebi

AEMA / T•TV / RIV•F• / BIET•F /5 SVEP

/ae ma[...]/t[...]/tu[...]/ri v(ivus) f(ecit) [si]/bi et ff[iliae(?)] /5 su(a)e p[

7. ILJug I, 97

Doboj, Kakanj

IIIIGEVVS / INGENVVS /???? / FECIT // FECIT

I(?)I(?)I(?)geus / Ingenuus / [---] / fecit // fecit

Riječ je o grafitima na stupu, pronađenom početkom ljeta 1947. godine, koji možda ukazuju na onoga ko je izradio stupove ili samo na onoga ko je šarao po njima.⁷¹

8. ILJug I, 98

Crkvina, Donja Zgošća, Kakanj (pronađen 1948. godine)

OR•XX / OPL / OS

] / [-----] / [--- ann]or(um) XX / [---]Opl(us???) / [--- p]os(uit?)

⁷¹ Mesihović, 2011, 84.

5. Prostor općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasnog principata i dominata

Slom Batonovog ustanka, 9. godine n.e., označio je definitivno pokoravanje ilirskih i panonskih naroda, prvenstveno onih koji su živjeli u unutrašnjosti bosanskohercegovačkih prostora. Velej Paterkul bilježi da su Dezitijati uz Piruste pokoreni tek kada su dovedeni skoro do potpunog istrebljenja. Međutim, potrebno je istaći da dezitijatska politija nije uništena i da je ona svoj život nastavila i nakon 9. godine n.e. o čemu svjedočanstvo pruža Plinije Stariji u svom popisu *peregrinskih civitates* u naronitanskom konventu⁷² i natpis iz Crkvine kod Breze, na kome se spominje dezitijatski princeps.⁷³ Iz Plinijevog spisa se saznaje da je u periodu nakon reorganizacije, odnosno po Augustovoj formuli, *civitas* Dezitijata imala 103 dekurije. Prema broju dekurija Dezitijati su imali najveću peregrinsku zajednicu naronitanskog konventa.

Značajno svjedočanstvo o teritoriji i granicama i uređenju *peregrinske civitas*⁷⁴ Dezitijata pruža Dolabelin natpis iz 19/20. godine n.e., koji bilježi izgradnju puta od Salone *ad He(dum) castellum Daesitiatum*. Iz natpisa se doznaje da je jedan kastel u okviru peregrinske zajednice nosio naziv *Hedum*, čime je dalje osvijetljena i unutrašnja organizacija zajednice, koja je u svom sastavu imala *castella*.⁷⁵ Vjerovatno je da je *Hedum castellum* bio centar dezitijatske *civitatis*. Međutim, on nikada nije lociran precizno. Ivo Bojanovski *He(dum) castellum Daesitiatum* smješta u dolinu Stavnje kod Breze,⁷⁶ dok Veljko Paškvalin ističe da njegova lokacija ne može biti udaljena od današnje Breze ili je to sama Breza.⁷⁷

S druge strane Salmedin Mesihović locira *Hedum castellum* u region Kiseljaka (Višnjica - Podastilje) ili Sarajevskog polja (Zlatište),⁷⁸ a njegovom mišljenju se priklanja

⁷² Plin. III, 143.

⁷³ ILJug III, 1582

⁷⁴Peregrinska civitas je autonomna upravno – administrativna jedinica koja je teritorijalno omeđena, i koja predstavlja postojanje određene domorodačke zajednice narodnosno – političkog tipa u okvirima Rimske države. Kao takva ona je od strane rimske oficijelne politike jasno prepoznata, imenovana i definirana, sa svim svojim pravima, obavezama, ingerencijama i odgovornostima u odnosu prema Rimskoj državi. Mesihović, 2015, 343.

⁷⁵ Grbić, 2014, 140 – 141.

⁷⁶ Bojanovski, 1974, 394,

⁷⁷ Paškvalin, 2003, 213.

⁷⁸ Mesihović, 2014, 978.

Danijel Džino.⁷⁹ Pavao Anđelić je jedini koji smatra da se ovaj dezitijatski centar nalazi na lokalitetu srednovjekovnog grada Bobovca.⁸⁰ Stoga se do danas kao središnje područje Dezitijata, na osnovu natpisa princepsa T. F. Valensa i postojanja velike nekropole Kamenjača, smatra područje Breze.

Nekropola u Kamenjači u Brezi je najveća do danas poznata i najvažnija nekropola koja je pripadala Dezitijatima. Prva sistematska istraživanja ove nekropole započela su 1976. godine, a dobiveni rezultati su otkrili da na većem dijelu lokaliteta Kamenjača postoji antička nekropola koja, u hronološkom pogledu, jednim dijelom pripada dobu ilirske samostalnosti i kontinuiranom prelazu iz tog vremena u period definitivne rimske okupacije ilirskih zemalja. Trajanje sahranjivanja u nekropoli, prema mišljenju Veljka Paškvalina, može se smjestiti u period od kraja IV. i početka III. stoljeća p. n. e. do početka III. stoljeća n. e.⁸¹ U okviru tog vremenskog perioda na Kamenjači su konstantovana dva hronološki različita načina sahranjivanja incineracijom (samo je jedan grob i to onaj najstariji bio inhumiran - riječ je o ženi):

- Stariji obred primjenjuje posipanje pepela po kamenim konstrukcijama različitog oblika i dimenzija, uz koje su polagani grobni prilozi (koplje, nož, konjske žvale) i datira se u mlade željezno doba.
- Mlađi obred sastoji se od polaganja pepela spaljenih pokojnika u iskopane jame u obliku posude i pokraj jame, a nakon što je jama bila zatrpana zemljom i pokrivena kamenim oblucima polagani su prilozi, posebno željezna koplja.

Grobne konstrukcije u formi parcela, koje se formiraju na prostorima rimskih groblja, na prostorima Bosne i Hercegovine bi bile arheološki po prvi put potvrđene na Kamenjači, među Dezitijatima. Na Kamenjači je otkriveno i mjesto spaljivanja (*ustrinum publicum*) i obreda libacije.⁸² Međutim, u blizini nekropole nije do sada evidentirano postojanje nijedne gradine ili nekog drugog protohistorijskog naselja, čijim bi stanovnicima pripadala nekropola.⁸³ Ta činjenica bi, prema mišljenju Salmedina Mesihovića, sugerirala da

⁷⁹ Džino, 2009, 84.

⁸⁰ Anđelić, 1984, 67.

⁸¹ Paškvalin, 1975, 57 – 58., Arheološki leksikon, III, 1988, 21.

⁸² Paškvalin, 2008, 115 – 119.

⁸³ Dosadašnja istraživanja brezanskog područja evidentirala su tri gradine, ali se ni jedna ne nalazi u neposrednoj blizini Kamenjače ili grada Breze. Sjeverno od Breze prema Varešu, na lijevoj strani rijeke Stavnje, nalazi se lokalitet Dabravine, koji je pored gradinskog naselja u rimsko doba predstavljao i utvrdu i kasnoantički refugij, te je tu evidentirana i starokršćanska crkva i grobnica. Južno od Breze, u pravcu Sarajeva u naselju Podgora,

Kamenjača nema neku ekskluzivnu pripadnost samoj nekoj od unutar dezitijatskih zajednica u protohistorijskom razdoblju.⁸⁴ Sudeći po dosadašnjim informacijama koje je pružila nekropola, ona je svoje postojanje započela još u periodu nezavisnosti, da bi se kontinuirani način života nastavio i u periodu rimske vladavine, sve do konačne romanizacije Dezitijata. Tako da sama nekropola izgleda kao neki najbolji indikator postojanosti i faza razvitka, pa i samog života, dezitijatske zajednice i politije u svim njihovim segmentima. Prestanak ukopa u nekropoli Kamenjača može se uzeti i kao početak nestanka dezitijatske *civitas*, jer tada dolazi i do Karakaline konstitucije.⁸⁵ Sa Karakalinom konstitucijom je nekadašnja dezitijatska *civitas* zamijenjena sa municipalnim ustrojem na prostorima koje je on nekada zauzimao, a na čelu sa *Res publica Aquae S...*, i možda municipium *Bistuensium*,⁸⁶ o čemu će detaljnije biti govora u nastavku rada.

evidentirano je postojanje rimske utvrde. I treća gradina, koja je pronađena u Kopačima, pripada visočkom području. Arheološki leksikon BiH, III, 1988, 19.

⁸⁴ Mesihović, 2014, 790.

⁸⁵ *Constitutio Antoniniana*: 212. god. Karakala je izdao edikt po kojem su prava rimskog građanstva proširena gotovo na čitavo slobodno stanovništvo. Ovaj zakonodavni akt završio je onaj proces asimilacije cjelokupnog slobodnog stanovništva, koji je počeo još u vrijeme Republike. Međutim, treba istaknuti da su u III stoljeću prava rimskog građanstva u znatnoj mjeri izgubila svoje prijašnje značenje. Zato ovom ediktu u antičkoj historiografiji nije pridavana osobita pozornost. Dion Kasije, koji saopćava ovu mjeru, govori o njoj uzgred i smatra da ju je Karakala poduzeo u fiskalne svrhe. Godine 1912. pronađen je fragment papirusa koji sadrži, po svemu sudeći, znatan dio grčkog prijevoda Karakalinog edikta. Motivirajući davanje građanskog prava svom slobodnom stanovništvu, car tu milost objašnjava time što veći broj ljudi treba upućivati molitve bogovima. U ovoj karakteristici zakona osjeća se nesumnjivo vjersko - politička tendencija, koja je pod Severima stekla osobito značenje. Karakalin edikt pokazuje da nisu svi slojevi slobodnog stanovništva dobili rimsko građanstvo; građanstvo nisu dobivali tzv. dediticiji (*dediticii*). Termin "dediticiji" istraživači objašnjavaju na razne načine. Dediticijama su prvotno nazivani neprijatelji koji se predaju na milost i nemilost pobjedniku. U doba Carstva taj je naziv proširen na neke kategorije oslobođenika, koji su dobili ograničeno oslobođenje. Moguće je da je taj pojam u tom smislu i upotrijebljen u Karakalinom ediktu. Ali neki istraživači pretpostavljaju da su dediticijama smatrani stanovnici provincija koji plaćaju osobni porez; pretpostavlja se da je njima pripadala masa egipatskog stanovništva. Većina pak istraživača izriče mišljenje da edikt proteže prava građanstva gotovo na čitavo stanovništvo Rimskog Carstva. Maškin, 2005, 366. *Cass LV,13, 68*.

⁸⁶ Mesihović, 2014, 670.

5.1. Natpisi van matične teritorije

Na osnovu epigrafskih spomenika mogu se utvrditi posljedice sloma Velikog ilirskog ustanka, a samim tim i infiltracije ilirskog dezitijatskog elementa sa područja koji se obrađuje, unutar globalnog rimskog identiteta. Kada se sagledaju činjenice na osnovu informacija koje pružaju natpisi da se zaključiti da uglavnom dominiraju osobe sa sigurnim dezitijatskim porijekom, koje su autentično vezane za područje o kojem se govori, bez obzira da li su one u međuvremenu postale Rimljani. U prvom redu treba istaći natpis na kojem se, prema Salmedinu Mesihoviću, može pročitati dezitijatsko ime. Riječ je o natpisu izvjesnog Marcela (*Marcellus*), legionara i centuriona XI. legije (od 42. godine n. e. sa dodatkom *Claudia pia fidelis C.P.F.*, koji je imala i VII. legija), stacionirane u Dalmaciji do 69. godine n. e., pronađenom u *Bovianum Undecimanorum - Samnium*.⁸⁷

Sam natpis je poprilično oštećen i nedostaju mu cijeli dijelovi teksta. Ono što se može iz sačuvanog dijela teksta sigurno odgonetnuti jeste da je natpis datiran po Vespazijanu (najvjerojatnije oko 75. godine n. e.), i da je Marcel, kao centurion XI. legije bio prefekt civitas Mezeja i još jedne civitas, od čijeg imena je ostao očuvan i jasno čitljiv samo zadnji dio - *IATIVM*. I tako se to narodnosno ime uvriježeno rekonstruira kao *DAESITIATIVM*, znači u obliku koji je identičan onom koji se nalazi na solinskom natpisu. U slučaju natpisa iz Bovianuma može se sa sigurnošću smatrati da njegov i tvorac i naručilac nisu bili ni etnički ni narodnosno ni jezični (u smislu maternjeg govora) povezani sa Dezitijatima.⁸⁸

⁸⁷ CIL IX 2564 Bovianum Undecimarum (Samnium)

RI•VESPASIA / MAX•TRIB•POTES / N•VII•IMP•XIII•P•P•C /EX TESTAM •
MARCELLI•7•LEG•XI•CL / AEF•CIVITATIS•MAEZE / IATIVM•PRAEF•CHOR•III•ALP /
MANORVM•II•VIR•I•D•QVINQV / ONI COLONIAE

[Imp(eratori) Caesa]ri Vespasia[no] / [Aug(usto) pont(ifici)] max(imo) trib(unicia) potes[t(ate) VI] / [co(n)s(uli) VI desig(n)ato] VII imp(eratori) XIII p(atri) p(atriae) c[ens(ori)] / ex testam[ent(o)] / 5 [...] Marcelli 7(centurionis) leg(ionis) XI Cl[aud(iae)] / [pr]aef(ecti) civitatis Maeze[iorum] / [...]iatium praef(ecti) c(o)hor(tis) III Alp[inor(um)] / [...]manorum Ilvir(i) i(ure) d(icundo) quinqu[enn(alis)] / [patr]oni coloniae

U prijevodu: „Imperatoru, Cezaru Vespazijanu Augustu, vrhovnom svećeniku, tribunske vlasti 6. godina, izabranom konzulu 7. put, imperatoru 14. put, ocu domovine, cenzoru,... testamentom... Marcel, centurion XI. Legije Klaudiju, Vjerne i Odane,... prefekt civitas Mezeja i civitas Dezitijata, prefekt 3. Alpske kohorte i civitas Melkumana, duovir iure dicundo, kvinkenales, patron kolonije...“ Mesihović, 2011, 15 – 17.

⁸⁸ Mesihović, 2011, 15-17.

Drugi značajan izvor jeste epitaf o izvjesnom Temansu, sinu Platora, Dezitijatu, veksilijaru (veteranu) konjaniku I. belgijske kohorte, koji je u vojničkoj službi bio 24 godine a umro je u 45. godini.⁸⁹ Za podizanje epigrafskog spomenika se pobrinula supruga Julija Vesa. Kao što se vidi, Temans je u vojnu službu ušao najkasnije sa 21 godinom starosti (vjerojatno je bio koju godinu mlađi kada je stvarno bio unovačen). Na osnovu informacije o vojnoj službi kao konjaniku, može se zaključiti da je bio iz bogatog dezitijatskog sloja, te je u službu stupio kao dobrovoljac. Po završetku službovanja, ne vraća se na matičnu teritoriju, nego ostaje u okolini vojnog logora Tilurij. Ovdje, na ovom natpisu se spominje i njegova supruga, koja je najvjerovatnije imala rimsko građanstvo, što incira da je on svoje građanstvo dobio najvjerovatnije po završetku vojne službe, a prije Karakaline konstitucije. Da se ovo mišljenje može potvrditi, saznaje se, a Mesihović navodi, što potvrđuju Patsch i Škegro, da je *Cohors I Belgarum equitata*,⁹⁰ izvorno bila konjička auksilijarna jedinica koja je došla u ilirske zemlje za vrijeme Velikog ilirskog ustanka. Vremenom se njen belgijsko – galski identitet zadržao samo u imenu, dok je njen sastav uglavnom popunjavao novačenjem od lokalnih populacija. Ova kohorta se zadržala u provinciji Dalmaciji i nakon odlaska legijskog sastava, i sigurno je bila stacionirana i u toku II. stoljeća n. e.⁹¹

Na natpisu iz Herculaniuma upoznaje se karijera jednog Dezitijata, čije je ime Nerva, sin Laide.⁹² On je za vrijeme drugog konzulata cara Vespazijana bio časno otpušten iz

⁸⁹ CIL III 9739

Jemans / Platoris / [Da]sesitias vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx.

U prijevodu: „Temans, sin Platora Dezitijat, veksilijar konjanik Prve Belgijske kohorte, turma Valerija Prokula, godina 45, u službi 24 godine na ovom mjestu. Za učiniti (spomenik) se pobrinula Julija Vesa, supruga“. Mesihović, 2011, 19 – 20.

⁹⁰ Patsch, 1910, 178-180.

⁹¹ Mesihović, 2005, 21., Patsch, 1910, 178-180. Škegro, 1999, 255.

⁹² CIL XVI, 11 = CIL III, p 849 (p 1959) = CIL X, 1402 = D 1989.

Imp(erator) Vespasianus Caesar August(us) / tribunic(ia) potest(ate) co(n)s(ul) II / veteranis qui militaverunt in leg(ione) / II Adiutrice Pia Fidele qui vicena / stipendia aut plura meruerant / et sunt dimissi honesta missione / quorum nomina subscrip[ta su]nt ip[s]is liberis posterisqu[e e]orum / civitatem dedi et conubium cum / uxoribus quas tunc habuissent / cum est civita[s] iis data aut siqui / caelibes essent cum iis quas postea / duxissent dumtaxat singuli / singulas a(n)te d(i)em Non(is) Mart(is) / Imp(eratore) Vespasiano Caesare Aug(usto) II / Caesare Aug(usti) filio Vespasiano co(n)s(ulibus) / t(abula) I pag(ina) V loc(o) XXXXVI / Nervae Laidi filio Desidiati / 37 descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in Capi/tolio in podio arae gentis Iuliae / latere dextro / ante signum Lib(eri) Patris // C(ai) Helvi Lepidi Saloni/tani / Q(uinti) Petroni Musaei Iades/tini / L(uci) Valeri Acuti Salonit(ani) / M(arci) Nassi Phoebi Salonit(ani) / L(uci) Publici Germulli / Q(uinti) Publici Macedonis / Neditani / Q(uinti) Publici Crescentis

U prijevodu: „Imperator Vespazijan Cezar August, tribunske vlasti, konzul drugi put, veteranima koji su borili u II legiji Adiutrix (Vjerne i Odane), koji su odslužili 20 stipendija (godina) ili više i časno su otpušteni, čija imena su dole potpisana, njima, djeci i potomcima daje grananstvo i pravo zakonitog braka sa suprugama koje su tada

vojske te je na taj način nagrađen i rimskim građanstvom. Prema analazi Patscha i Mesihovića može se pretpostaviti da je Laido bio rođen na samom kraju Velikog ustanka, te da je Nervin djed jedan od učesnika Velikog Ilirskog ustanka, gdje je bio pod zapovjedništvom Batona Dezitijatskog. Naravno, u konkretnom slučaju, Nerva kao osoba koja je prilično dugo boravila van matičnog prostora i na kraju se skrasila u južnoj Italiji, morala je imati znatno veći općerimski osjećaj nego što bi to bio slučaj sa Dezitijatima koji su u tome periodu živjeli u Gornjoj Bosni.⁹³

Na osnovu informacija koje pružaju navedeni natpisi sa sigurnošću se može reći da se radi o osobama dezitijatskog porijekla koje su bile usko vezane za Gornju Bosnu, iako spomenuta tri natpisa nisu originalno sa ovoga područja. Natpisi se mogu smatrati relevantnim izvorom bez obzira što su pronađeni van teritorije današnje Bosne i Hercegovine.

imali ili ako su bili samci sa onima koje su poslije doveli, naravno pojedini sa pojedinom. Prije martovskih nona, za konzula Imperatora Vespazijana Cezara Augusta drugi put i Cezara, sina Augusta, Vespazijana (Vespazijanov sin Tit). (Bakrena) ploča 1, strana 5, mjesto 46, Nervi sinu Laide, Dezitijatu. Prepisano i provjereno sa bakrene ploče koja je pričvršćena u Rimu, na Kapitolu na podnožju are roda Julijevaca, sa desne strane. Ispod potpisi (svjedoci) : Gaj Helvije Lepid Salonitanac, Kvint Petronije Musej Jadestinac, Lucije Valerije Akut Salonitanac, Marko Naso Febi Salonitanac, Lucije Publik Germul, Kvint Publik Makedonac, Neditan Kvint Publik Kreskent.“ Mesihović, 2011,17.

⁹³ Mesihović, 2011,17- 19.

6. Prostor općina Vareš, Breza i Kakanj u periodu kasne antike

Kriza koja je izbila u III. stoljeću (235 – 284. godine) pokazala je da uređenje, koje je uspostavio princeps August (lat. *Imperator Caesar Divi F. Augustus*, 27. god. p.n.e. – 14. god. n.e.), nije efikasno i da na taj način nije moguće upravljati rimskom državom.⁹⁴ Vojne i državne reforme, koje su trebale produžiti „životni vijek“ Carstva, a koje su sproveli Dioklecijan (lat. *Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus*, 284 – 305. godine n.e.) i Konstantin Veliki (lat. *Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus*, 306 – 337. godine n.e.) nisu dale trajnije rezultate.⁹⁵

Ekonomska kriza koja je jačom snagom izbila u IV. stoljeću i upadi barbarskih naroda doprinijeli su propasti države. Naime, barbarsko prisustvo je vremenom dovelo do postepenog i potpunog nestanka svega onoga što je imalo bilo kakva obilježja antičkog doba. Kršćanstvo je krajem IV. stoljeća i službeno zamijenilo staru politeističku vjeru, iako su se u velikom dijelu Carstva još uvijek održali relikti starih vjerovanja. U vjerskom i socijalnom smislu kršćanstvo je dalo pečat kasnoj antici. Kristijanizacija Carstva bila je završena u toku IV. i V. stoljeća, dok se prvi pouzdani podaci o kršćanstvu u unutrašnjosti provincije Dalmacije nalaze tek na prelazu ova dva stoljeća. To su starokršćanske (kasnoantičke) bazilike.⁹⁶

⁹⁴ Mesihović/Šačić, 2015. 235.

⁹⁵ Anđelić, 1984, 90.

⁹⁶ Iz Bosne i Hercegovine nam je poznato preko pedeset takvih crkava, a stalno se otkrivaju i nove. Ako bismo sudili po izgradnji brojnih kasnoantičkih bazilika, ponekad bogato ukrašenih (izrezbarenih) kamenim namještajem, mogli bismo zaključiti kako ni to stoljeće, posljednje u životu rimske antike, i nije bilo potpuno prazno, i kako je upravo u to doba, kada se život uglavnom povratio u domaće tokove, u uvjetima naturalne privrede i ekonomske autarkije proživljavalo relativan prosperitet. Ipak, unutar općeg nazadovanja u 5. i 6. st, nazadovalo je i graditeljstvo (u kvalitetu zidanja, u njegovim tehnikama, strukturama i materijalu). Pa ako, ipak, govorimo o izvjesnoj renesansi umjetničkog izraza domaćeg stanovništva, to se u prvom redu odnosi na veliki broj tipološki različitih bazilika, što je očito posljedica njihova funkcionalnog, liturgijskog razvitka, a posebno na njihov bogati kameni namještaj, obrađen u vidu rezbarija na tokarskom kolu. Tada se pred opasnošću od barbara grade i brojni profani objekti, ali samo utvrde (*castella, refugia*). Bojanovski, 1974, 353.

6.1. Područje općine Vareš u kasnoj antici

Današnji prostor općine Vareš bio je poznat i u periodu kasne antike, kako narodu Dezitijata, koji su gospodarili ovim područjem tako i Rimljanima koji su zagospodarili, između ostalog i teritorijom koja potpada pod prostor i granice spomenute Općine. Zbog velikog rudnog bogatstva, ovo područje je bilo i ostalo, poznato kao privredno središte. Geografski i prostorno gledano općina Vareš posjeduje značajne arheološke lokalitete, koji su bili i ostali predmet istraživanja velikog broja naučnika. U prvom redu treba istaći malo selo Dabravine, stacionirano između Vareša i Breze, u kojem se nalaze ostaci bazilike koja je najtipičniji predstavnik bosanskih bazilika. One su, prema mišljenju Đure Baslera, izuzetak u evropskoj arhitekturi tog doba, dok ih Edin Veletovac opisuje na način, na osnovu kojeg, se sa punim pravom mogu nazvati „bosanskim“.⁹⁷

Sam historijat bazilike u Dabravinama, svjedoči i prikazuje političke i religijske odnose kasnoantičkog razdoblja na ovom području.⁹⁸ Pored bazilike u Dabravinama važno je spomenuti i Bobovac, koji se danas nalazi u sastavu općine Vareš. Bobovac kao fortifikacioni objekat je prema istraživanjima nastao u V. stoljeću, iako postoje i druga mišljenja, poput mišljenja Pavao Anđelića i Envera Imamovića da je nastao i mnogo ranije.⁹⁹ Na temeljima spomenute rimske utvrde se kasnije razvio srednjovjekovni kraljevski grad.

6.1.1. Kasnoantičke građevine na području općine Vareš

O arhitekturi i graditeljstvu kasnoantičkog doba na području današnje Bosne i Hercegovine može se govoriti na osnovu arheološko – epigrafskih nalaza. Dolaskom na ove prostore Rimljani su nametnuli svoje arhitektonske forme građenja, kao i način i stil gradnje. Kasnoantička arhitektura i graditeljstvo su prepoznatljivi po određenim specifičnostima,

⁹⁷ Karakteristika „bosanskih“ bazilike jeste u tome da one u većini slučajeva imaju veću širinu nego dužinu, ili da su građene u obliku kvadrata, tj. da su im stranice iste. Također, karakteristika ovih bazilika su krstionice. One se u većini slučajeva pojavljuju u sjevernom dijelu objekta, a orijetacija istok - zapad je gotovo redovna pojava kod većine crkvi ove zemlje. Veletovac, 2014, 295., Basler, 1972, 161.

⁹⁸ Sergejevski, 1956, 40.

⁹⁹ Anđelić, 1973, 14., Imamović, 1995, 264.

posebno kada su u pitanju arhitektonske izvedbe pojedinih građevina, odabrane lokacije, tehnika građenja, ugrađeni materijali i njihova obrada.¹⁰⁰ Na području općine Vareš o tim specifičnostima graditeljstva svjedoče ostaci crkvenog kompleksa u Dabrinama, kao i jedan dio zida rimskog utvrđenja na Bobovcu, zidan kamenom u krečnom malteru.

6.1.2. Bobovac

Bobovac je smješten na obroncima planinskog masiva Poljica, između sela Dragovići, Mijkovići i Jusići, te na taj način razdvaja slivna područja Bukovice i njene pritoke, Mijakovske rijeke. U podnožju visoke hridi se ove dvije rijeke sastaju, a iznad njih se izdižu ostaci srednjovjekovnog grada Bobovca. Grad je u prvoj polovini XIV. stoljeća podigao ban Stjepan II Kotromanić.¹⁰¹

Na osnovu arheoloških iskopavanja utvrđeno je da je prije gradnje slavnog kraljevskog grada, na ovome lokalitetu u antičkom periodu, sagrađen jedan jači rimski odbrambeni objekat.¹⁰² Upravo oko ruševina tog rimskog objekta, razvila se i glavna kula Bobovca. Rimljani su ovdje na teško pristupačnoj stijeni Gornjeg grada izgradili utvrđenje tipa kastela ili burgusa, od kojeg se sačuvao jedan dio zida, koji je u potpunosti karakterističan za rimsko graditeljstvo. Vanjska oplata ovog zida, koja je bila kasnije iskorištena prilikom gradnje burga, izvedena je od dobro klesanih kvadera u pravilnim horizontalnim redovima, dok mu je jako jezgro konstruirano u tehnici *opus spicatum* ili u tehnici „riblje kosti“.¹⁰³ Utvrda se datira u V. stoljeće najviše zbog strukture ovih zidova.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Tako su po uzoru na rimski način gradnje, na ovim prostorima podignuta brojna naselja, vile, javni i privatni objektimostovi saobraćajnice itd. Kvalitet njihova građenja je bio na zavidnom nivou, međutim nepovoljne okolnosti unutar Carstva, kako na ekonomskom tako i na političkom planu dovele su i do negativnih refleksija u oblasti kulture na bosanskohercegovačkim prostorima u vrijeme kasne antike. Omerčević, 2010, 240.

¹⁰¹ Anđelić, 1973, 26.

¹⁰² Bojanovski u svom radu navodi da se to moglo dogoditi odmah nakon okupacije zemlje Dezitijata. Bojanovski, 1962, 83.

¹⁰³ Od IV do VI st. uočene su sljedeće tehnike gradnje: *Opus incertum*, u slojevima od po 20 cm, od grubo tesanog vapnenca, vezan malterom, zid je obično ožbukani, sa fugama, a uglovi su izvedeni od pravilno i uredno pritesanih blokova vapnenaca. Na jednom od zidova bobovačkog burgusa, za koji se pretpostavlja da je iz VI st. vidi se da je on izveden po sistemu *opus spicatum*, a samo je vanjska ploha obilježena četvrtasto oblikovanim položama; *Opus incertum*, bez ikakvog reda i slojeva, vezan slabim krednim malterom, sa mnogo primiješanog pijeska, pa čak i šljunka. Takvi zidovi su vrlo slabo ožbukani, ovaj način je karakterističan za VI stoljeće, iako je nastao i počeo se primjenjivati još u V stoljeću što je primjetno npr. na bazilici u Dabrinama; *Opus mixtum*, je jedna od varijanti *opus incertuma*, a postizao se na način, da se između pojedinih slojeva postavljao od jednog a kasnije do tri reda opeke; *Opus quadratum*, u ovom slučaju lica zidova su rađena od pravilno i uredno pritesanih

Prilikom arheoloških iskopavanja i konzervacije na gradu je pronađen i priličan broj rimskog crijepa,¹⁰⁵ kao i jedan rimski bronzani novac iz II. stoljeća, koji je bio poprilično oštećen da bi se mogao obraditi i analizirati.¹⁰⁶

Teško je odrediti motiv koji je potakao Rimljane da izgrade utvrđenje u ovom gorovitom i slabije naseljenom dijelu dezičijatske zemlje, s rijetkim naseljima (gradinama), ali i zamisliti da je kroz ovaj duboko ispresijecani kraj vodila neka značajnija rimska putna komunikacija. Stoga bi se izgradnja utvrde na Bobovcu najprije mogla povezati za rudarsku politiku careva u unutrašnjosti Dalmacije. Ovo područje je bilo poznato i u srednjem vijeku po rudnom bogatstvu, pa su i Rimljani mogli iskorištavati rudu iz Borovice i Vareša. Zanimljivo je i da je naziv „*Bobovac*“ usko vezan za rudarstvo, jer se *bobovcem* u slavenskom jeziku nazivala jedna vrsta željezne rude.¹⁰⁷ Druga činjenica koja ide u prilog tezi da Bobovac datira još iz V. stoljeća jeste uspostavljanje rimske strategije, tačnije limesa punktova koji bi spriječili lakše prodore barbarskih naroda. Ti limesi su postavljeni nedaleko od Neretve, Drine i na Bosni. Prije samog rata sa Gotima, car Justinijan (lat. *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*, 527 – 565.) je dao naredbu, da se počne sa izgradnjom i uvezivanjem niza brugusa, koji bi služili kao fortifikacioni objekti.¹⁰⁸ Taj niz utvrda su sačinjavali Stolac, Koštur, Blagaj na Buni, zajedno sa Malim gradom i Biogradom kod Konjica. Tek nakon 535. godine limes je uvezan i produžen. Danas je poznato da su taj limes pored hercegovačkog sačinjavali i Debelo Brdo kod Sarajeva, sam Bobovac, te gradina Zecovi kod Prijedora.¹⁰⁹

blokova kamena, a u praznu srž zida nabacano je kamenje pomiješano sa krečnim malterom; *Opus spicatum* ili tehnika „*riblje kosti*“ podrazumijeva gradnju na način, da je lomljeni kamen unutar zida poredan na lijevo i na desno po redovima poput riblje kosti ili poput zrna u klasu. Basler, 1972, 30. Anđelić, 1984, 66.

¹⁰⁴ Po primjeru rimskog vojnog logora Vindobone u Beču, čija izgradnja počinje u Trajanovo doba, početkom II st., kada je ovdje *legio X Gemina* zamijenila *legio XIII Gemina* (107. godine n. e.), i izgradnja utvrde na Bobovcu može se datirati mnogo prije. Anđelić, 1984, 67.

¹⁰⁵ Anđelić, 1973, 14.

¹⁰⁶ Od antičkih nalaza novca u Varešu i okolini dosad su poznati samo sljedeći primjerci novca: *Dyrrhachium*, *Juba I*, *Traianus* i *M. Aurelius*. Pašalić, 1960, 47.

¹⁰⁷ Pavao Anđelić u svom djelu „Visoko i okolina kroz historiju“ smatra da se na mjestu Bobovca možda nalazio *Hedum castellum Daesitiatum*, sa čijom se tezom ne bi smjeli u potpunosti složiti, jer arheološki ostaci i epigrafski izvori, daju informacije o još nekoliko lokaliteta koji bi se mogli smatrati *Hedum castellum Deaesitiatum*. Mesihović, 2012, 41 - 86. Anđelić, 1984, 67. Bojanovski, 1974, 17.

¹⁰⁸ Basler, 1972, 48.

¹⁰⁹ Isto, 19.

6.1.3. Dabravine

Sjeverno od Breze prema Varešu, na lijevoj strani rijeke Stavnje, nalazi se lokalitet Dabravine. Područje je planinsko, obraslo šumom i skoro nenaseljeno. Obronci okolnih brda strmo se spuštaju prema klisuri rijeke Stavnje. Na samom vrhu uzvišenja, na lokalitetu Gradina, pronađeni su ostaci prahistorijske keramike, datirane u brončano doba.¹¹⁰ Ispod vrha je plato sa ostacima temelja rimskih i kasnoantičkih fortifikacionih substrukcija, ipak, u blizini nisu pronađeni tragovi antičkih komunikacija, sem one koja je išla prema Brezi.¹¹¹ Najbliže rimsko naselje nalazilo se u Brezi, 6 kilometara prema jugozapadu.¹¹²

Arheološkim iskopavanjima¹¹³ nađeni su i ostaci kasnoantičke bazilike, čije se vrijeme izgradnje može smjestiti u širi vremenski okvir, kraj V. i prvu polovinu VI. stoljeća. Crkva je jednobrodna i sastoji se od trodijelnog narteksa, naosa sa apsidom, dvije južne prostorije i baptisterija koji se prema istoku završavao apsidom.¹¹⁴ Iz narteksa se ulazilo u naos kroz otvor čiju je širinu, zbog velikog oštećenja zida, bilo teško utvrditi. Kod ulaza je pronađen veliki kamen koji je služio kao stuba. Naos je prostorija nepravilnog oblika, duga oko 4,5 m, na zapadnoj strani široka 5,10 m te na istočnoj 5,18 m. Uzdužni zidovi nisu paralelni. U presbiteriju, koji je bio znatno razoren već prilikom iskopavanja 1891. godine, zatečeni su ulomci menze, subselia i katedre. Od menze je sačuvano postolje sa dvije rupe za usađivanje stupova, koji su izgrađeni od nekvalitetnog mramora i jedan fragment ploče. Ostali dijelovi su se skotrljali niz padinu. Presbiterij se završavao polukružnom apsidom. U podzidi, ispod apside, nalazila se zasvedena grobna komora u koju se ulazilo izvana, sa sjeveroistočne strane. Ukupna dužina presbiterija iznosi 6,0 m.¹¹⁵

Temelji oltarske pregrade (septuma) nađeni su *in situ*, neuobičajeno duboko pomjereni prema zapadu u unutrašnjost naosa. Tako je prostor podijeljen na prilično mali naos u odnosu na presbiterij. Niz malih prostorija što se nalaze na slobodnom prostoru izvan crkve, predstavlja vjerovatno monaške laure. Monaški karakter crkve otkrivaju figure sa šiljatim

¹¹⁰ Isto, 78.

¹¹¹ O komunikacijama više kod Bojanovski, 1974, 182 - 185.

¹¹² Basler, 1972, 78.

¹¹³ Prva iskopavanja vršio je metalurški inženjer Karl Fitzinger 1891. godine, a nalaze je objavio V. Radimski. Kasnije je ovo nalazište bilo još u nekoliko navrata predmet rasprava, do Dimitrija Sergejevskog koji je 1954. godine ponovno otkopao građevinu, i objavio cjelokupne nalaze u posebnoj publikaciji. Basler, 1972, 78., Veletovac, 2014, 283.

¹¹⁴ Detaljnije o ovoj tematici kod Basler, 1972, 78 - 79.

¹¹⁵ Basler, 1972, 79.

kapucima na glavi što su prikazane na kapitelima, a isto tako i relativno veliki presbiterij. Prisustvo baptisterija ukazuje na misionarsku djelatnost na terenu na kojem se za dugo vremena zadržao običaj i potreba krštavanja odraslih osoba.¹¹⁶ Oltarsku pregradu sačinjavala su četiri monolitna stupa, iznad kapitela povezana arhitravnim gredom. U donjem dijelu između stupova¹¹⁷ su postavljene parapetne ploče, izuzev u središnjem interkolumniju koji je služio kao prolaz. Oltarska pregrada je bila ukrašena gusto klesanim i raznovrsnim dekoracijama. Korpusi stupova su ukrašeni na dva načina - vinovom lozom ili uvijenim kanelurama. Na krajevima korpusa su izbočeni prstenovi. Kapiteli stupova su maštovite skulpture ukrašene životinjskim glavama. Na jednom tipu kapitela su četiri glave vola, a iznad njih glave grabljivih ptica povijenog kljuna. Drugi tip kapitela je ukrašen sa četiri glave ovna čije uvijene rogove prate stilizirani biljni ukrasi. Između životinjskih glava, u donjoj trećini kapitela, su ljudski likovi sa monaškim kopicama, glave jelena i medvjeda ili cijela ljudska figura. Pri vrhu kapitela je tanki abak u obliku plinta ravnih poteza. Treći tip kapitela je ukrašen sa četiri ptice raširenih krila.¹¹⁸

Za razliku od stupova, ploče oltarne pregrade su rađene u plitkom reljefu. Fragmenti dviju ploča oltarske pregrade pokazuju da je svaka od njih imala dva zasebna polja sa zajedničkom završnom gredom ukrašenom floralnim motivom. Ploče su imale identične prikaze. U jednom polju je, u prostoru uokvirenom kaneliranim stupovima i zastorom koji je obješen o epistil, prikazana figura sveca sa uzdignutom desnom rukom. U drugom polju je prikaz križa sa dva jagnjeta sa nimbovima oko glava. Na horizontalnim krakovima stoje dva goluba.¹¹⁹

Po tlocrtnom rješenju bazilika u Dabrinama je tipični predstavnik kasnoantičkih bazilika na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Sama gradnja povjerena je nekim seoskim majstorima,¹²⁰ ali je kameni namještaj, sudeći po tipiziranoj i preciznoj izradi, te bogatim dekorativnim motivima, proizvod iskusne klesarske radionice. Izrada skulpture podsjeća na drvorez. Dekorativni motivi u većini su tipično kasnoantički (motivi križa sa dva jagnjeta,

¹¹⁶ Isto, 80.

¹¹⁷ Stupovi su bili podijeljeni na bazamente četvrtastog presjeka, oble korpuse i kapitele. Basler, 1972, 81.

¹¹⁸ Basler, 1972, 80.

¹¹⁹ Detaljnije kod Radimsky, 1892, 380.

¹²⁰ Zgrada je usmjerena od sjeveroistoka ka jugozapadu. Građena je vrlo nemarno: i što se tiče kompozicije osnove, kao i zidova. Obični lomljeni kamen samo je ponekad bio nešto pritesan i bez ikakvog reda polagan u zidove (*opus incertum*). Krečni malter je bio slabog kvaliteta i raspadao se u pijesak. Zidovi su bili ožbukani, a krov je bio od crijepa. Basler, 1972, 78.

vinova loza, lozica bršljenja, trolist, riba, kapiteli ukrašeni životinjskim glavama).¹²¹ Crkva je uništena požarom. Prilikom revizionih iskopavanja u njoj su pronađena dva komadića rimske tegule, ekser, dvije željezne klanfe, mali željezni ključ i kamen sa nalijepljenim rastopljenim staklom. Posebno je interesantan nalaz jedne avarske strijelice, na osnovu kojeg se ne može sa sigurnošću tvrditi da su Avari uništili ovu baziliku u samo jednom naletu niti da je pružen neki veliki otpor prema osvajaču, od strane lokalnog stanovništva. S obzirom da su vidljivi ostaci garotine, ipak se, može zaključiti da je uništena požarom prilikom navedenih turbulentnih dešavanja, kada na ova područja dolaze Avari i Slaveni, krajem VI. i početkom VII. stoljeća. U neposrednoj blizini objekta nađen je i novac cara Justina I. (*Flavius Iustinus Augustus*, 518 – 527.) ili Justinijana I (*Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus Augustus*, 527 – 565. godine).¹²²

¹²¹ Sergejevski, 1956, 33 - 40.

¹²² Basler, 1972, 82.

6.2. Područje općine Breza u kasnoj antici

Prije dolaska Rimljana dominantnu poziciju na prostoru središnje Bosne imala je etnička grupacija Dežitijata.¹²³ Područje Breze pod koje se može svrstati i područje općine Vareš, kao i područje Kaknja pripadali su centralno - ilirskom području spomenutih Dežitijata. Dokaz tome jeste nadgrobni natpis, pronađen u Brezi, u kojem je sačuvano ime jednog princepsa ili prvaka antičkog naroda Dežitijata (*Valens Varronis princeps Daesitiatum*).¹²⁴

Povezanost ovog područja sa drugim dijelovima provincije vidi se na osnovu solinskog natpisa, koji spominje rimsku cestu od Salone do dežitijatskog kastela He(...?)¹²⁵:
[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He[dum?] castel(lum) / 5 Daesitiatum per mill[i]a passuum / CLVI munit / et idem viam ad Bath[inum?] flu]men / quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus / a Salonis munit per [millia p]assuum / 10 CLVIII / [et idem viam.....] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVIID / 15 P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / praetore.

U prijevodu: „Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske vlasti 21 (godine op. S.M.), konzul tri (puta, za 18. god. n. e. zajedno sa Germanikom op. S.M.), put od Salone do dežitijatskog kastela He(...?) od 156 (rimskih op. S.M.) milja izgradi, i isto put do rijeke Bosne koja razdvaja Breuke i Oserijate? od Salone izgradi u 158 (rimskih op. S.M.) milja...“¹²⁶

Dugi niz godina u historiografiji je zastupljen problem *Bathinus Flumen*, tj. da li današnju rijeku Bosnu predstavlja latinski izraz *Bathinus* kojeg spominje Velej Paterkul prilikom pojašnjenja predaje Batona Breučkog, ili je to ipak nešto sasvim drugo. Veliki broj autora uzeo je učešća u spomenutim raspravama, u prvom redu Alföldy, Budimir, Abramić,

¹²³ Mesihović, 2011, 15., Bojanovski, 1988, 144 - 145., Paškvalin, 2005, 199 - 221.

¹²⁴ Mesihović, 2011, 66 - 70., Pašalić, 1960, 51., Paškvalin, 2008, 101. ILJug 3, 1582. CIL III 12 772

¹²⁵ Ovo se ne može uzeti kao dovoljno dobar i jasan dokaz da bi *Hedum castellum Daesitiatum* smjestili u Župču pored Breze. Na osnovu ovog natpisa zaključujemo da je cesta završena 19/20 god. n. e. Te da je treća izgrađena cesta od Dolabelinih pet. Cesta je prvobitno išla do Argentarie, ali se za dalje mišljenja autora razilaze. Prije svega Patch smatra da je išla preko Zenice i Zvijezde planine, današnje područje općine Vareš. Međutim Pašalić i Bojanovski ovaj rvaca vide preko Sarajevskog polja prema istoku. Bojanovski, 1974, 152.; Arheološki leksikon 1988, 155.

¹²⁶ CIL III, 3198b (p 2275, 2328,19) = CIL III, 10156b = ILJug I, 263, Mesihović, 2012, 41.

Bojanovski i Mesihović. Međutim, pitanje nije u potpunosti razriješeno iako se većina autora slaže sa konstatacijom da *Bathinus Flumen* predstavlja rijeku Bosnu. S obzirom na to da se ona mora tražiti u provinciji Dalmaciji jer je Dolabela bio njen namjesnik, kao i zbog toga što broj rimskih milja na miljokazu upućuje na udaljenost od Salone (Split).¹²⁷ Broj od 158 rimskih milja, računa se otprilike oko 235 kilometara što približno odgovara prostoru sjevernije od Zenice i rimskog puta *ad Hedum castellum Daesitiatum*. Također, brojne rasprave su vođene na temu koja dva naroda dijeli ova rijeka, s obzirom na to da je taj dio, kao i dio gdje se navodi ime rijeke, poprilično oštećen. Možda bi se određivanjem ovih granica mogla utvrditi i tačna lokacija spomenutog *Heduma*. Ivo Bojanovski smatra da se kastel nalazi u blizini Breze,¹²⁸ Pavao Anđelić je jedini koji smatra da se ovaj dezitijatski centar nalazio na lokalitetu srednovjekovnog grada Bobovca,¹²⁹ dok Salmedin Mesihović pobija te teze i *Hedum castellum Daesitiatum* smješta na Sarajevsko područje.¹³⁰

¹²⁷ Bojanovski, 1974, 192., Mesihović, 2014, 79.

¹²⁸ Bojanovski, 1974, 182.

¹²⁹ Anđelić, 1984, 67.

¹³⁰ Mesihović, 2012, 41 - 86., Mesihović, 2014, 978.

6.2.1. Kasnoantičke građevine na području općine Breza

U Brezi, oko 25 km sjeverno od Sarajeva, pronađene su dvije kasnoantičko bazilike, jedna na lijevoj obali rijeke Stavnje, na lokalitetu Srđ, i druga, na desnoj obali Stavnje, na lokalitetu Crkvina.¹³¹ Nešto bliže prvom spomenutom lokalitetu nalazi se i lokalitet Vina u naselju Župča u kojem je pronađena rimska stela dezitijatske porodice.¹³² Kod Župče, u naselju Podgora, nalaze se ostaci rimske utvrde Gradac.

6.2.2. Breza I

Na lokalitetu Srđ (Breza I) djelimično je otkopan sklop zidova među kojima su vidljive znatne razlike. Starije zidove karakteriše rimski način gradnje sa ljepilom i ostacima cigle, dok mlađi zidovi predstavljaju vrlo površan i neuredan rad. Građeni su od mnogo lošijeg kamenog materijala, a ponegdje je kao građevinski materijal korišteno i kamenje sa rimskim ornamentima ili natpisima.¹³³ Osim spomenutih zidova, koji su na nekim mjestima sačuvani i odlomaka, od kojih su neki sa grobnih natpisa, iz rimskog perioda se nije očuvalo ništa više. Na lokalitetu je otkriveno nekoliko fragmenata crkvenog namještaja u reljefu, među njima i dijelovi protoma, koji u pogledu ukrašavanja imaju velike sličnosti sa bazilikom u Dabrinama. Pitanje datacije građevine još uvijek je predmet diskusije.

6.2.3. Breza II

Lokalitet Crkvina (Breza II) je sistematski istražen u dva navrata, 1956. i 1959. godine, i tom prilikom su pronađeni ostaci crkvene građevine. Građevina se sastojala od narteksa i naosa sa presbiterijem koji se završava apsidom. Uz tri vanjske strane tekao je portik, nošen stupovima koji su rađeni od muljike na tokarskom kolu, sa četvrtastim kapitelima. Stupovi¹³⁴ su bili povezani lukovima od sedre. Ispred istočnog bočnog ulaza nalazila se masivna dogradnja u obliku trijumfalnog luka. Na sjevernom pročelju postojao je ulaz u portik, ali se

¹³¹ Sam toponim Crkvina svjedoči da su na tom mjestu pronađeni ostaci crkvene građevine. Basler, 1972, 70.

¹³² Batoni Liccai f(ilio) /Teuta Vietis /Sceno Batonis f(ilio) / maxime natus /5 [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(iliae) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius). / 10 [mi]nime natus ex eis si[bi et / s]uis de sua pecunia fieri i[ussit]. U prijevodu: „Batonu, sinu Likaja, Teuta Vietova, Skenu sinu Batona najstariji, Skenokalu Batona sin, Skevi, Batona kćerci, Kalu Batona sin, Proradu Batona sin, Sken Batona sin najmlađi sebi i svojim od svoga novca (je) naložio učiniti (spomenik).“ Detaljnije kod Mesihović, 2011, 73 – 76.

¹³³ Od 5 sačuvanih primjeraka kamenja sa rimskim natpisom najbolje je sačuvan ulomak, na kojem stoji: *D(is) M(anibus). Defunct(o) Bonoso pu(ero) [] Justinus p[ater]*. Detaljnije kod Čorović, 1913, 413 – 414.

¹³⁴ Osnova stupova je četvrtasta, bez izrazitog plinta, sa udubljenima na uglovima. Kapiteli donekle slične impostima. Njih uglavnom čine dva plinta između kojih se nalaze oštri lukovi. Postoji i manji tip stupova, možda od čelone trifore, sa kapitelom čija je frontalna ploha ukrašena križem u mandorli. Basler, 1972, 71.

od njega moglo samo prilaziti stepenicama, koje su položene uz zapadni zid vodile na sprat. Apsida je bila ukrašena masivnim skulpturama glava veprova, koji su, možda, u nekoj kombinaciji sa prozorima, stršili iz zida. Srednji dio građevine bio je pokriven drvenim letvicama. Ulomaka tegula našlo se samo na nekim mjestima u portiku. S obje strane presbiterija, u produžetku portika, nalazila se po jedna manja prostorija.¹³⁵ Zidovi su izvedeni većinom od nejednako složenog kamena vezanog krečnim malterom, ali se tu i tamo pojavljuje i izrazito slaganje kamenja po sistemu ribljih kosti (*opus spicatum*). Posebnost ovog lokaliteta čine ne samo njena osnova već i stupovi, kamena plastika, kapiteli i protomi veprova. Na jednom od stupova je ugravirana latinička abeceda, a na drugom skoro potpun futhark, čiji smisao nije odgonetnut. Radi se o starijem futharku od 24 znaka. Visina runa kreće se od 0,5 do 2,6 cm. Izgled slova „h“ ukazuje na zapadnogermansko porijeklo.¹³⁶ Na jednom kapitelu nađena su dva runska znaka „d” i „th”, dok se na pojedinim fragmentima stupova pronalaze i latinski grafiti (latinski alfabet, riječ „mise/ricordia/“, slovo “P” i crtež konja).¹³⁷ Bazilika je nestala u požaru, o čemu svjedoči i postojanje garotine, a sagrađena je vjerovatno u drugoj polovini V. stoljeća.¹³⁸

6.2.4. Gradac u Podgori kod Župe

Rimska utvrda Gradac (naselje Podgora kod Breze) smještena je na istaknutom uzvišenju, koje se naziva Šiljak. Ovo uzvišenje široko je oko 25 m, a dugo oko 10 m, visine do 4 m. Do otkrića utvrde došlo je 1947. godine. Kopajući na Šiljku lokalni stanovnik je otkopao dijelove rimske zgrade zidane od lomljenog kamena i oblutka u krečnom malteru.¹³⁹ Osnovni zid zgrade je, navodno, bio širok 0,50 m, dok su joj predgradni zidovi bili nešto tanji.¹⁴⁰ Sa sjeverne strane Šiljka, na njivi Krčevina, nalazili su se i ulomci opeke, ali je taj dio njive u međuvremenu prekrilo potok. Tu je pronađeno i željezno koplje, koje se danas čuva u Zemaljskom muzeju. S južne strane Šiljka prostire se manji plato, odnosno zaravan, nazvana Bašča s kamenom podzidom prema potoku Špilji, za koju se ne zna kada je podignuta, pa Bašča djeluje kao izdignuta terasa. Na njenom južnom rtu leži kamen (15x10 m), vjerovatno

¹³⁵ Basler, 1972, 71.

¹³⁶ Looijenga, 1999, 263.

¹³⁷ Bojanovski/Čelić, 1969, 8.

¹³⁸ Basler, 1960, 68.

¹³⁹ Bojanovski, 1984, 61.

¹⁴⁰ Anđelić, 1984, 65.

od neke ruševine kojoj se nije mogla utvrditi namjena. Ako se ovome doda i obilje raznovrsne keramike i kućnog lijepa, te poneki manji ulomak rimske konzistentne opeke, može se dosta pouzdano zaključiti da se na Gradcu od početka metalnog doba nalazilo neko ilirsko naselje, na koje je u rimsko doba nastala neka utvrda za nadzor šireg područja u dolinama Stavnje i Bosne. Položaj Gradca je vrlo dominantan i kontrolira sav prostor od ušća Misoče do ušća Trstionice u Bosnu, a uz to se mogao lahko i braniti. Možda je ovuda prolazio i neki put koji je vodio preko planine Zvijezde u dolinu Krivaje.¹⁴¹

6.3. Područje općine Kakanj u kasnoj antici

Područje Kakanja u prošlosti je bilo frekventno područje, poligon odvijanja različitih historijskih dešavanja, čiji je kontinuitet života ostao neprekinut od prahistorijskog doba pa sve do srednjeg vijeka. O njegovom značaju u antici govori postojanje niza lokaliteta i pojedinačnih arheoloških nalaza po kojima je ovaj kraj i postao poznat stručnoj javnosti.¹⁴² U Zgošći su pronađeni ostaci rimske zgrade, dok su u Lisičićima otkriveni ostaci tri vile, jedne veće provincijalne i dvije manje.¹⁴³ Iznad naselja u Lisičićima, na lokalitetu Vratnica, otkriven je mitreum, datiran u III. stoljeće. Žrtvenik posvećen Jupiteru, glavnom rimskom božanstvu, pronađen je na lokalitetu Vrtlišće, o čemu je već bilo govora.

¹⁴¹ Anđelić, 1984, 65.

¹⁴² Silajdžić, 2015, 159

¹⁴³ Anđelić, 1984, 51.

6.3.1. Kasnoantičke građevine na području općine Kakanj

Najznačajnije kasnoantičke nalaze na području općine Kakanj predstavljaju lokalitet Karaula, Crkvina u Donjoj Zgošći, Crkvenjak i Dobož (Duge Njive), Grad u Gornjoj Koprivnici te Gradina u Brežanima.¹⁴⁴

6.3.2. Crkvina u Donjoj Zgošći

Lokalitet Crkvina se nalazi na obronku brda Križ uz sam put koji vodi iz Kaknja u Zgošću. Na samom rubu brežuljka Crkvine sačuvani su temelji rimske zgrade, na kojima je kasnije sagrađena crkva.¹⁴⁵ Prilikom arheoloških iskopavanja na Crkvini u dva navrata, 1946. i 1948. godine, otkriveno je i nekoliko fragmenata rimskih nadgrobnih spomenika.¹⁴⁶

6.3.3. Crkvenjak i Dobož

Lokalitet Crkvenjak se nalazi u naselju Haljinići u blizini Kaknja. Iskopavanja su vršena sedamdesetih godina XX. stoljeća, te su otkriveni ostaci rimskog naselja i crkve. Od rimskog naselja sačuvani su mnogobrojni ulomci građevinskog materijala, dok je na ruševinama podignuta spomenuta crkva u srednjem vijeku. U blizini, u naselju Dobož, pored rimskog naselja je otkrivena i kasnoantička crkva. Tu su pronađeni temelji zgrada i rimski građevinski materijal, najviše crijep i opeka, kao i nekoliko ulomaka stupova kapitela i protoma.¹⁴⁷

6.3.4. Grad u Gornjoj Koprivnici

Grad u Gornjoj Koprivnici predstavlja značajno arheološko nalazište sa ostacima prahistorijske gradine i rimskog utvrđenja. Spomenuto utvrđenje je bilo fortifikacionog karaktera.¹⁴⁸ Pored obilja ilirske keramike pronađeni su ulomci rimske opeke te kvalitetnije italske keramike. Činjenica da se ovdje susreće opeka govori u prilog postojanja utvrđenja s pogledom na dolinu Bosne. Pitanje datacije lokaliteta ostaje i dalje otvoreno, prvenstveno

¹⁴⁴ Čremošnik, 1950, 411 – 416., Sergejevski, 1951, 308 - 309., Miletić, 1980, 43 – 50., Paškvalin, 2005, 199 – 237.

¹⁴⁵ Ime crkvina pokazuje da je na temeljima antičke zgrade morala postojati crkva, koja je srušena prije nego što su u nju postavljeni stećci, što svjedoči i podzid stećka, koji je sagrađen iznad temelja zida. Stećci su morali biti postavljeni u razdoblju između XIII. i XVI. stoljeća, prema tome je negdje u to doba i crkva srušena. Čremošnik, 1950, 415.

¹⁴⁶ O nadgrobnim spomenicima iz Crkvine kod Donje Zgošće vidi Sergejevski, 1951, 308 - 309.

¹⁴⁷ Detaljnije o ovoj tematici kod Miletić, 1980, 43 – 50.

¹⁴⁸ Arhitektura gradinskog nasipa rađena je u suhozidu, a površinskim promatranjem nije zapažen malter. Anđelić, 1984, 67.

zbog nedostatka sistematskog istraživanja, ali se može svrstati i u period o kojem se govori u radu.

6.3.5. Gradina u Brežanima

U dolini Trstionice svojim položajem ističe se dvostruka Gradina (sa Gradinicom) u Brežanima, uz lijevu obalu rijeke. Sama Gradina je duga oko 100 m, a široka oko 35 m, a pred njom se poput nekog bastiona ispriječila Gradinica, u vidu tumula ovalnog oblika, odvojena od Gradine manjim sedlom. Dominantan i zaštićen položaj ovog odbrambenog sklopa uz lijevu obalu Trstionice doima se kao stražarnica na ulasku u usku dolinu Trstionice. Gradina u Brežanima je egzistirala još u brončano doba. Pri donjem dijelu gradine, tačnije uz stari put koji vodi na gradinu, vidljivi su i ostaci zida u malteru, u kojem ima i primjesa tucane opeke. Nalazi se i sedre i oblutaka, što također ukazuje na neku rimsku arhitekturu. U blizini zida nađen je ulomak keramike rimske provenijencije. Sve to ide u prilog činjenici da je ovo mjesto služilo i do kraja rimskog doba.¹⁴⁹

6.3.6. Karaula kod Kaknja

Na Karaulskom polju su pronađeni fragmenti rimske građevine, čiji zidovi su bili u obliku slova „L“. Zbog stepena očuvanosti lokalitet nije istražen do kraja, te se na osnovu onoga što je otkopano može zaključiti da se radi o objektu većih dimenzija. Ovu teoriju potvrđuje i dimenzija zapadnog zida, koji je u istraženom dijelu iznosio 40,3 m. Na istraženom uglu utvrđeno je postojanje manje četvrtaste prostorije koja je ulazila u sastav građevine, te najvjerojatnije mogla služiti za odbranu. U tom slučaju prostorija je najvjerojatnije predstavljala jednu od četiri ili više kula, koje su se nalazile i kod objekata sa sličnom namjenom.¹⁵⁰ U pogledu rasvjetljavanja funkcije kula doprinos predstavljaju i nalazi tri kamene kugle koje su pripadale prački. Čitav kompleks je, prema svemu sudeći, uz stambeno - poljoprivrednu imao i odbrambenu funkciju. Zbog čega se građevina, prema mišljenju Adnana Busuladžića, može svrstati u red utvrđenih vila rustika – *kastron*. Mnogobrojni nalazi keramike datiraju cjelokupan lokalitet u period II – IV. stoljeća.¹⁵¹

¹⁴⁹ Anđelić, 1984, 67 - 68.

¹⁵⁰ Paškvalin, 2005, 132.

¹⁵¹ Busuladžić, 2011, 162.

7. Socijalno - ekonomske prilike u dolinama rijeka Stavnje i Zgošće u antičkom periodu

Izučavanje antičke kulture na području Bosne i Hercegovine bazira se na izvornoj građi, u prvom redu svjedočanstvima antičkih pisaca, epigrafskim spomenicima i geografsko – intinerarijskim dokumentima. Gledajući na način života u antičkom periodu mogu se primijetiti dva pravca kretanja i razvoja naseobinske kulture na bosanskohercegovačkom području, a to su pravci razvitka mediteranske civilizacije u grčko - rimskom stilu. Najvažnija tri dokumenta koja govore o naseljima na prostoru Bosne i Hercegovine su kartografski i putni dokumenti. Antoninov Itinerarij, Pojtingerova karta i Kosmografija Anonima Ravenjanina služili su u okviru snalaženja rimske saobraćajne mreže, pa su tako davali nazive putnih stanica i gradova na glavnim saobraćajnim stanicama.¹⁵²

U ovom periodu područje središnje Bosne kao što je već rečeno, naseljavala etnička grupacija Dezitijata koji su imali 103 dekurije (bratstva) i pripadali su Naronskom konventu (sudskom distriktu). Često su spominjani u antičkim izvorima, posebno po ustanku koji su 6. godine n.e. podigli protiv Rimljana, o čemu je već bilo riječi. Iako su zadržali jedan dio svoje autohtone kulture, Dezitijati su se na kraju apsorbovali u rimske društvene, političke i vjerske tokove.¹⁵³ Ono što je bilo presudan element u ovom kontekstu djelovanja rimske uprave kroz proces romanizacije ilirskog autohtonog stanovništva jeste Karakalina konstitucija 212. godine n.e.,¹⁵⁴ kada Iliri dobijaju rimsko građanstvo.¹⁵⁵ Nakon nestanka dezitijatske *civitas*

¹⁵² Mesihović, 2011, 82.

¹⁵³ Plin III, 143.

¹⁵⁴ *Constitutio Antoniniana*: Godine 212. Karakala je izdao edikt po kojem su prava rimskog građanstva proširena gotovo na čitavo slobodno stanovništvo. Ovaj zakonodavni akt završio je onaj proces asimilacije cjelokupnog slobodnog stanovništva, koji je počeo još u vrijeme Republike. Međutim, treba istaknuti da su u III stoljeću prava rimskog građanstva u znatnoj mjeri izgubila svoje prijašnje značenje. Zato ovom ediktu u antičkoj historiografiji nije pridavana osobita pozornost. Dion Kasije, koji saopćava ovu mjeru, govori o njoj uzgred i smatra da ju je Karakala poduzeo u fiskalne svrhe. Godine 1912. pronađen je fragment papirusa koji sadrži, po svemu sudeći, znatan dio grčkog prijevoda Karakalinog edikta. Motivirajući davanje građanskog prava svom slobodnom stanovništvu, car tu milost objašnjava time što veći broj ljudi treba upućivati molitve bogovima. U ovoj karakteristici zakona osjeća se nesumnjivo vjersko - politička tendencija, koja je pod Severima stekla osobito značenje. Karakalin edikt pokazuje da nisu svi slojevi slobodnog stanovništva dobili rimsko građanstvo; građanstvo nisu dobivali tzv. dediticiji (dediticii). Termin "dediticiji" istraživači objašnjavaju na razne načine. Dediticijama su prvotno nazivani neprijatelji koji se predaju na milost i nemilost pobjedniku. U doba Carstva taj je naziv proširen na neke kategorije oslobođenika, koji su dobili ograničeno oslobođenje. Moguće je da je taj pojam u tom smislu i upotrijebljen u Karakalinom ediktu. Ali neki istraživači pretpostavljaju da su dediticijama smatrani stanovnici provincija koji plaćaju osobni porez; pretpostavlja se da je njima pripadala masa egipatskog

Gornja Bosna je isto bila uklopljena u mrežu municipalne organizacije Provincije. Dosadašnja istraživanja potvrđuju postojanje najmanje dvije municipalne jedinice:

1. ***Aquae*** (možda sa pridjevom koji počinje sa S...) sa urbanim i pravnim sjedištem oko sumpornih vrela na području današnje općine Ilidža. Sudeći po podacima sa epigrafskih spomenika Akvis je u toku III. stoljeća n. e. tri puta mijenjao status (municipij, kolonija, republika). Njegova nadležnost se pružala na jednom širokom prostoru sa osom oko najgornjeg dijela toka rijeke Bosne. Iako se pretpostavlja, nadležnost *Aquae...* na prostoru rudonosne zone Fojnica – Lepenica – Kreševo još uvijek nije u potpunosti potvrđena, i ostaje otvorena mogućnost postojanja zasebne municipalne jedinice u ovoj zoni.¹⁵⁶
2. ***Municipij Bistuensium***. Njegovo upravno sjedište se nalazilo u gradu *Bistue Nova* čije lociranje ni do danas nije riješeno. Ivan Kujundžić smješta *Bistua Novu* u Mali Mošunj kod Viteza,¹⁵⁷ a njegovu lokaciju stanice *Bistua Nova* u Mošunj prihvatio je Esad Pašalić.¹⁵⁸ Osnova za Pašalićev zaključak jesu otkopani bogati ostaci rimskog naselja na Crkvini i Divljacima. Ivo Bojanovski smatra da se upravno, privredno i crkveno središte nalazilo u antičkom naselju Bistues u Čipuljiću (Bugojno), a ne u Malom Mošunju.¹⁵⁹ Podloga za ovakav zaključak je značaj antičkog naselja s Grudina (Crkvina) u Čipuljiću, važnost žiga Bistues s rimske tegule iz istog naselja, ranokršćanske bazilike i baptisterija te dekorativna plastike njenog interijera. Salmedin Mesihović ističe da se središte bistuenskog municipija vjerojatno nalazilo na prostoru današnje Zenice (Bilimišće). Ni njegova teritorijalna nadležnost nije u potpunosti potvrđena, pa mu se (vjerojatno neopravdano) pripisuje veliko područje od Gornje Rame i Skopljanske udoline. Ono što je sigurno, prema mišljenju Mesihovića, jeste da mu je pripadalo šire zeničko područje, porječje Lašve i oblast do Kaknja.¹⁶⁰

stanovništva. Većina pak istraživača izriče mišljenje da edikt proteže prava građanstva gotovo na čitavo stanovništvo Rimskog Carstva. Maškin, 2005, 366. *Cass LV,13, 68.*

¹⁵⁵ Mesihović, 2010, 671.

¹⁵⁶ Mesihović, 2011, 8.

¹⁵⁷ Kujundžić, 1933, 255.

¹⁵⁸ Pašalić, 1960, 51.

¹⁵⁹ Bojanovski, 1988, 164.

¹⁶⁰ Mesihović, 2011, 8 - 9.

U toku III. i IV. stoljeća n. e. Gornja Bosna je doživljavala vrhunac svog antičkog razvitka (najveći dio epigrafskih spomenika pripada ovim stoljećima). To je ujedno i period dominacije ilirskog elementa u političkom životu Rimskog carstva. Krajem V. stoljeća pa sve do Justinijanove rekonkviste, odnosno do 535/6. godine n.e. kada su rimske trupe preuzele kontrolu nad Dalmacijom i Ilirikom, trajalo je doba obnove antičke civilizacije pod vladavinom Ostrogota. Višedecenijska egzistencija ostrogotske uprave je donijela mir, ponovo obnovu antičkih tradicija i privremeno je zaustavila dalju destrukciju antičke kulture i načina života. Obnovljeni su putevi, ponovo je uspostavljena poštanska služba, oživjela je rudarska djelatnost.¹⁶¹ Ostrogoti su bili dosta malobrojni u odnosu na ostatak stanovništva svoje kraljevine, čineći samo nešto više od 1% ukupnog stanovništva, tako da su i materijalni tragovi njihove prisutnosti u Bosni i Hercegovini relativno rijetki.¹⁶²

U kasnoantičko doba područje središnje Bosne su naseljavali ne samo pripadnici starosjedilačkog Dezitijatskog stanovništva, koje je u velikoj mjeri bilo romanizirano, već i veliki broj doseljenika. Domaće stanovništvo je bilo posvećeno svojim tradicionalnim zanimanjima, dok su stranci bili angažirani na poslovima rimske uprave. Pripadnici ilirskog naroda Dezitijata su dugo vremena zadržali svoja obilježja. Potvrda tome jeste natpis sa nadgobne ploče iz Župče u blizini Breze, koji sadrži tipična epihorska imena: *Batoni Liccai, Teuta Vietis, Sceno Batonis, Scaevae Batonis, Scenus Batonis, Caloni Batonis, Sceonocolo Batonis, Prorado Batonis...*¹⁶³

Tekst natpisa detektira postojanje jedne dezitijatske porodice kroz tri generacije, u prvoj generaciji se nailazi na imena *Likaja* i *Vieta*, očeva predstavnika druge generacije *Batona* i *Teute*, koji su vjerojatno bili u braku, dok treću generaciju predstavljaju moguće njihova zajednička djeca (svi navedeni pod formulacijom sin / kćerka *Batona*) *Sken* (najstariji sin), *Skenokalus*, *Skeva*, *Kalo*, *Prorad* i *Sken* (najmlađi sin).¹⁶⁴ Salmedin Mesihović zaključuje da je ova porodica bila dobrostojeća, te da je na osnovu toga bilo uobičajno i prvenstveno potrebno da njihova imena budu zabilježena i ostavljena drugim generacijama kao podsjetnik za njihovu porodičnu lozu. Dalje, Mesihović ističe da su se u naručiocu natpisa spojile

¹⁶¹ Omerčević, 2010, 10 – 11.

¹⁶² Pored toponima, na teritoriji BiH od gotskog nasljeđa pronađene su još dvije gotske fibule, dvije spone od pozlaćene bronzne iz grobova iz Mogorjela, otkrivene 1903. godine ali još uvijek neobjavljene, i na kraju runski alfabet "futhark" na stupu brezanske bazilike. Sergejevski, 1947, 43.

¹⁶³ Bojanovski, 1988, 146.

¹⁶⁴ Mesihović, 2011, 72.

dezitijatska, domaća tradicija koje se nije želio odreći niti je zaboraviti i strana rimsko - latinska kultura. Naručilac natpisa je vjerojatno bio član porodice, ali ne oni koji su navedeni kao prva generacija. Oni u samom natpisu zauzimaju skoro sekundarno značenje, tek poradi pobjližeg određivanja porijekla članova druge generacije koji su osnovica čitavog natpisa. Posebno njen muški član Baton, preko kojeg se određuje pripadnost svih šest članova treće generacije. Zanimljivo je navesti da se skoro sva imena izuzev Teute i Skena, najmlađeg sina, navode u dativu jednine, što bi značilo da je poruka njima „upućena“ od strane onih koji su u nominativu. Pošto se Teuta nalazi na početku natpisa, usko vezana sa Batonom onda je najvjerojatniji naručilac spomenika *Sken* najmlađi, koji bi naručivanjem natpisa pokušao ovjekovječiti svoju porodicu, odnosno svoje sjećanje na nju. Ako je naručilac natpisa sigurno pripadao dezitijatskom narodnosnom miljeu, sa tvorcem natpisa stvari nisu baš precizne, jer je teško identificirati njegovu pripadnost i porijeklo. On je mogao biti i doseljenik, ali i domaći čovjek sa znanjem latinskog jezika i metoda rada na izradi epigrafskih spomenika.¹⁶⁵ Sudeći po natpisu institucija porodice, njena tradicija i egzistencija su imali važnu društvenu ulogu.

Na natpisima čiji su naručioci ili sami autori bili Dezitijati, ne nailazi se na domaća ni porodična ni gentilna ni fratelna imena, niti bilo kakvu terminološku odrednicu kojom bi se pobjliže definirali pojedinci i odredila njihova pripadnosti, osim narodnosno - političke. Tako se i na natpisima *Temansa Platorova* i *Nerve Laidi f. sreće*, pored dezitijatske pripadnosti, još samo ime oca. Na natpisu iz Garduna čita se ime *Temans Platoris Daesitias*, koji se može prevesti kao Temans Platorov Dezitijat.¹⁶⁶ Slično se nalazi i u slučaju *Nerve* sina *Laidia*, s posebnim značajem da je *Nerva* postao rimski građanin, vjerojatno za vrijeme svog prelaska u legijski sastav. Zanimljivo je da je *Nerva Laidi f. Daesitias* zadržao, iako je postao rimski građanin, ilirsko - dezitijatski način navođenja svog imena. Slična situacija se nalazi i na natpisu iz Breze princepsa Dezitijata *T. F. Valensa*, sina *Varona*. Na osnovu navedenog može se zaključiti da se Dezitijati, u skladu sa načelno patrijarhalnom tradicijom, navode sa svojim ličnim imenom, očevim imenom u prisvojnom genitivu (sa ili bez odrednice *filius*) i u pojedinim slučajevima narodnosnim, odnosno imenom svoje politije / *civitas*, koji kao izvedenica može služiti i kao *cognomen*. Tek sa primanjem rimskog građanstva, sada romanizirani Dezitijati, kao pravi rimski građani dobivaju u okviru svoga imena i gentilno ime, ali ne domaćeg porijekla nego rimskog, kao u slučaju *Valensa* čije gentilno ime postaje

¹⁶⁵ Detaljnije o ovoj tematici kod Mesihović, 2011, 73 – 75.

¹⁶⁶ CIL III 9739

Flavije, a ne neko domaće ime.¹⁶⁷ Oni Dezitijati bez obzira kojem su stvarnom dezitijatskom rodu i porodici pripadali, koji bi dobili rimsko građanstvo za vrijeme Vespazijana i njegovih nasljednika (Tita i Domicijana) mogli su nositi gentilno ime Flavije. Neki drugi Dezitijat krvno - genetskim i porodičnim vezama povezan sa ovim pojedincem, koji je bio nosilac flavijevskog gentilnog imena, i koji je građanstvo dobio za vrijeme Trajana nosio bi gentilno ime Ulpije ili za vrijeme Hadrijana ime Elije. Iz tih razloga stvarna rodovska pripadnost u Gornjoj Bosni nije bila jednaka sa rasporedom i nošenjem rimskih gentilnih imena, već bi se podudarala sa procesom, vremenom i intenzitetom primanja rimskog građanstva. Tako se na natpisu iz Breze princepsa Dezitijata T(ita) F(lavija) Valensa, nalazi pored gensa Flavijevaca, još i na gens Elija i Ulpija, pa možda i ime jedne osobe još uvijek bez rimskog građanstva.¹⁶⁸ Što se tiče samih natpisa, nije isključeno da su spomenuti u rodbinskoj vezi, ali to se sa sigurnošću ne može tvrditi.

Po Veleju Paterkulu, buntovnici koji su se otisnuli u rat 6. godine n. e. su pored prihvatanja načela rimske discipline poznavali i latinski jezik, a neki od njih i pismo a ni intelektualni rad nije im bio stran (*Omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio*).¹⁶⁹ Samim tim neki ilirski domorodci su mogli bili upoznati sa onim što se u antici podrazumijevalo pod književnošću, odnosno literarnom kulturom. Iako Velej govori samo o Panonima, može se, uslijed poslovičnog Velejevog predimenzioniranja „panonskog“, smatrati da se ovaj podatak odnosi i na ostale ilirske narode koji su se pokrenuli na ustanak, uključujući i Dezitijate.¹⁷⁰ Uostalom, dinarski ilirski narodi su se u okvirima rimske provincijalne strukture nalazili uklopljeni nešto duže od dva desetljeća u odnosu na Panone, pa su se za to vrijeme oni vjerojatno i približili općim kulturnim tekovinama grčko - rimskog svijeta Mediterana, nego naknadno osvojeni panonski svijet. I oratorstvo Batona Dezitijatskog kojim je uspio impresionirati i obrazovanog, i nije nevažno istaći pobjedničkog Tiberija na svoj način pokazuje da je i Baton bio upućen u tekovine antičke književnosti.¹⁷¹ To bi značilo da poznavanje latinskog jezika, pisma, antičke književnosti, kao i sami počeci prodiranja intelektualizma u antičkoj formi, kao što je to npr. bila filozofija, nisu bili ograničeni samo na

¹⁶⁷ Mesihović, 2011, 855.

¹⁶⁸ ILJug III, 1582.

¹⁶⁹ Vell, II, CX. 5.

¹⁷⁰ Mesihović, 2011, 858.

¹⁷¹ Cass. Dio LVI, 16, 2-3

Panoniju, kao što bi to izgledalo ako bi se Velejev podatak tumačio bukvalno i nekritički, nego da su bili prisutni i na dinarskom pojasu uključujući i Dežitijate.¹⁷²

7.1. Religija

Religija predkršćanskog perioda, koja se proteže čak i do IV. stoljeća, bila je bazirana na vjerovanjima u razna božanstva. Saznanja o vjeri iz ovog perioda mogu se najviše crpiti iz kulturnih i votivnih spomenika.¹⁷³ Kod domaćeg stanovništva Silvan je slovio za glavno božanstvo, ali ne i kod Rimljana. Drugo starosjedilačko božanstvo bila je Dijana, koja je bila zaštitnica lova, divljači i prirode.¹⁷⁴ Kult Silvana i Dijane bio je raširen, kako zajednički, tako i pojedinačni.¹⁷⁵ Pored domaćih poštovano je i više božanstava izrazito rimskog karaktera. Tu je Jupiter, čiji je kult poštovan u Carstvu kao vrhovno božanstvo, dok je manji broj natpisa posvećen Junoni. Na ovom prostoru se pojavljuju i kultovi Venere, Dijane, Neptuna i Herkula, dok je jedini do danas poznati spomenik u obliku žrtvenika (are) posvećen Jupiteru pronađen na lokalitetu Vrtlište kod Kaknja.

U vrijeme pojačane kristijanizacije, koja je uslijedila oko druge polovine IV stoljeća, domaća božanstva su izgubila na značaju. Tokom naredna dva stoljeća izgrađen je veliki broj kršćanskih bazilika, čiji ostaci se danas nalaze i na području općina Vareš, Breza i Kakanj. Kultne građevine iz vremena prije IV. stoljeća jedva da su postojale, dok su bazilike IV. stoljeća podizane na već postojećim utvrđenjima čija namjena se mijenjala u skladu sa potrebama. Kristijanizacija je uzela maha 325. godine n.e., nakon Nikejskog koncila, a završena je u V. stoljeću. Crkva je vremenom dobijala sve veće značenje u javnom životu, a ugled biskupa se povećavao u upravljanju autonomnim gradom. Propašću Zapadnog Rimskog Carstva propala je uloga gradskog vijeća, koju sada preuzima Crkva. Kakva je situacija bila na području ove tri općine, sa sigurnošću se ne može reći jer nema pisanih podataka, ipak, nema sumnje da je i ovaj kraj proživljavao sve one promjene koje su se događale u Carstvu. Propašću Carstva nije u potpunosti propala antička kultura i civilizacija, jer su je prihvatili i

¹⁷² Mesihović, 2010, 858.

¹⁷³ Detaljan pregled antičkih kulturnih i votivnih spomenika na području BiH kod Imamović, 1977, 9 – 311.

¹⁷⁴ Omerčević, 2010, 266.

¹⁷⁵ CIL III 08305

novi narodi koji su se infiltrirali u granice Carstva. Taj način življenja se zadržao do kraja VI. stoljeća kada dolazi do provale Avara i Slavena.¹⁷⁶

7.2. Privreda

U IV. i V. stoljeću privredu Rimskog Carstva karakteriziraju velika poljoprivredna imanja – latifundije, koja nastaju od individualnih i sitnih gazdinstva kojoj je jedan od glavnih ciljeva bilo održavanje vojske za koju je trebalo proizvoditi mnogo žita i stoke. Država je organizovala latifundij, jer su u to doba društveni odnosi, uzrokovani ratnim prilikama, pogodovali rastu siromaštva, pa su se zemljoradnici stavljali pod zaštitu veleposjednika, što je država iskoristila formirajući državna imanja.¹⁷⁷ Na ovom području jedno od tih imanje su bile Gromile u Karauli kod Kaknja.

Zemljoradnja je tokom cijelog razdoblja kasne antike bila od posebne važnosti za stanovništvo ovih prostora. Zavisno od prirodnih pogodnosti, razvijale su se u većoj ili manjoj mjeri zasebne grane poljoprivrede, a najzastupljenije su bile ratarstvo, vinogradarstvo i povrtlarstvo. Poljoprivredna djelatnost je, u pogledu načina obrađivanja zemlje, bila bazirana na dva potpuno različita pristupa. Jedan je starosjedilački (ilirski), a drugi doseljenički (rimski). Sudeći prema nalazima, starosjedilački način se nije mnogo razlikovao od rimskog.¹⁷⁸ Međutim, dolaskom Rimljana sistem poljoprivredne proizvodnje se unapređuje. Primjenjuju se nove tehnologije u obradi zemlje, načinu uzgoja različitih kultura i stoke. Ovakav proces je doveo i do pojave novih zanatskih vještina kojima su se zadovoljavale potrebe za novim sredstvima obrade zemljišta, proizvodnje konjske opreme i sl. Glavni nosioci novih tendencija su bili vlasnici vila, a centri tih promjena su postale vile u kojima su organizirani procesi izrade alata i oruđa,¹⁷⁹ kao i primarne poljoprivredne proizvodnje. Dakle, rustikalne vile su postale, uz urbana naselja, glavni nosioci procesa romanizacije i primjene novih tehnologija u poljoprivredi.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Anđelić, 1984, 92.

¹⁷⁷ Džido, 2014, 156 – 157.

¹⁷⁸ Omerčević, 2010, 129.

¹⁷⁹ O antičkim poljoprivrednim alatima sa područja BiH vidi Busuladžić, 2014, 49 – 80.

¹⁸⁰ Detaljnije o ovoj tematici kod Busuladžić, 2011, 79.

Pored navedenih djelatnosti posebno je bilo razvijeno rudarstvo i trgovina. Već od samog osvajanja teritorija i stvaranja provincije Dalmacije, ovo područje je postalo važno i značajno za Rimljane zbog svog privrednog bogatstva, na prvom mjestu rudnog blaga, pa se uz provinciju Hispaniju i Galiciju ubrajala u rudarske provincije prvog reda. Počevši još od Augustovog doba pa sve do vremena seobe naroda, u njoj su se eksploatisale razne rude, kao što su zlato, srebro, bakar, olovo, željezo, ovdje se kopala i so, korištena su mineralna vrela, toplice itd. Čim su Rimljani čvršće zaposjeli širi teritorij provincije Ilirik, odnosno teritorij kasnije provincije Dalmacije, odmah su prešli intenzivnoj eksploataciji rudnog bogatstva. S obzirom na vrijeme eksploatacije postoje dvije faze, prva je od Augusta do Trajana, kada se intenzivno eksploatiraju plemeniti metali, na prvom mjestu zlato. Druga faza je od cara Trajana pa sve do pada Zapadnog Rimskog Carstva, kada se smanjuje ili potpuno nestaje eksploatacija zlata, a počinju se eksploatirati druge rude, na prvom mjestu željezo.¹⁸¹

O eksploataciji željezne rude i proizvodnji željeza u rimskoj Dalmaciji skromna svjedočanstva ostavilo je nekoliko rimskih pisaca. Odnose se uglavnom na period kasne antike, ali svjedoče o rudarskoj aktivnosti i proizvodnji željeza tokom cijelog trajanja antike u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Prvu vijest o općoj privrednoj krizi Carstva donio je crkveni otac Ciprijan (*Cecilije Ciprijan*, 205 – 258 godine n.e.). Upravo je ovo vrijeme kada rudnici željeza u zapadnobosanskom rudarskom bazenu najintenzivnije eksploatiraju i proizvode željezo. Sumorne vijesti o političkom i privrednom stanju Carstva krajem IV. i početkom V. stoljeća donosi zapadni crkveni učitelj sv. Jeronim (347 – 420. godine n.e.), u nekoliko svojih poslanica. Njegov savremnik, rimski pjesnik Klaudije u djelu *De bello Gothico*, izvještava o velikom vojno - ekonomskom značenju rudnika željeza u rimskoj provinciji Dalmaciji krajem IV. stoljeća.¹⁸²

Najpoznatija rudišta srednjobosanske rudonosne oblasti su: planina Vranica i porječje gornjeg Vrbasa, Mračaj i Maškara jugozapadno od Gornjeg Vakufa, dolina Lašve, okolina Kreševa, Fojnice, Busovače i Vareša. Najvažniji rudokopi nalazili su se u krajevima oko Kiseljaka i Gornjeg Vakufa u kojima je eksploatirana najvećim dijelom željezna ruda. Međutim, ostaje nejasno gdje je ona prerađivana, jer do sada nisu na ovim područjima pronađeni nikakvi tragovi pogona za preradu željezne rude. Značajne količine troske, koje se

¹⁸¹ Imamović, 1976, 8 - 9.

¹⁸² Džido, 2014, 159.

na određeni način mogu povezivati sa navedenim rudištima, pronađene su jedino na području oko Bugojna.¹⁸³ Neke od potvrda o rudarskoj djelatnosti na području Kiseljaka pruža nekolicina arheološko - epigrafskih nalaza. Isti nalazi otkrivaju prisustvo stranaca odnosno zakupaca i rudarskih stručnjaka.¹⁸⁴ Srednjobosanskoj rudonosnoj oblasti pripadaju i rudarski rejoni u porječju Lašve i okolini Fojnice i Kreševa, koji su poznati po nalazištima zlata i željeza.¹⁸⁵ Zlato je eksplatisano u dolinama bazenima rijeka Lašve i Bile, o čemu svjedoče i velike preprane gomile u Varošluku kod Turbeta sa obje strane Lašve. Oko dvadeset manjih gomila je registrirano s obje strane ove rijeke, na potezu od Turbeta do Travnika, kao i s obje strane potoka Banovac kod sela Pirića u dolini Lašve. U Đelilovcu na Lašvi, gdje je pronađen zlatnik cara Heraklija (610 – 641. godine n.e.), zlato se eksplatisalo iz škriljevačkih stijena. Ovdje se obavljala i privremena prerada zlata, što potvrđuje nalaz jedne antičke posude pronađene u Divjacima kod Malog Mošunja (Vitez).¹⁸⁶ Iako je zlato u srednjobosanskom području eksploatirano i prije i poslije Rimljana, većina prepranih gomila i rudarskih okana je iz vremena dobro organizirane rimske eksploatacije, što najbolje potvrđuje i rimski novac iz vremena kasne republike i principata, ulomci rimske keramike, tragovi naselja, utvrda i rimske komunikacije koje prolaze kroz ova rudišta. S obzirom na rudno bogatstvo ne iznenađuje činjenica da su Rimljani srednjobosanski rudarski bazen već 19/20. godine n.e. povezali magistralnom cestom sa provincijalnim središtem Salonom. To je ona dobro poznata cesta koja je za odredište imala središte dezitijatske zemlje, odnosno njihov centar Hedum koji se najvjerovatnije nalazio u Brezi.¹⁸⁷

U djelima koja govore o rudarskim bogatstvima Bosne i Hercegovine naglašeno je da su Vareš i njegova okolina važan davnašnji centar rudarstva željeza. Oko Vareša leže velike naslage željeznih ruda koje daju jako dobar metal. Iako je rudarska djelatnost na ovom području više poznata za period srednjeg vijeka, zna se da je bilo i u antičkom periodu, iako

¹⁸³ Džido, 2014, 160.

¹⁸⁴ Omerčević, 2010, 175.

¹⁸⁵ S obzirom na izuzetan geografski položaj, te na činjenicu da su se poznata zlatonosna rudišta u provinciji Dalmaciji nalazila u kiseljačkom regionu, ili tačnije na području današnjeg Gromiljaka, tu se vjerovatno nalazilo i administrativno središte rudarskog distrikta Kreševo – Fojnica – Kiseljak, koji se obično identificira sa putnom stanicom Stanekli, koju spominje Tabula Peutingeriana na magistrali Salona – Argentaria. Važnost tog središta je bila i u tome što je predstavljalo važnu raskrnicu puteva. Tuda je prolazila magistralna cesta na koju su se baš tu slijevali brojni lokalni putevi. Tu se stjecao put iz Fojnice, Kreševa, Višnjice, Lepenice, Kiseljaka, te onaj koji je preko Gomionačkog brda dolazio iz doline Bosne (Visokog). Imamović, 1985, 40. Po Pašaliću taj put je vodio nizvodno niz rijeku Fojnicu prema današnjem Visokom, odakle je usmjeravao u pravcu Breze i Vareša. Pašalić, 1960, 37 – 46.

¹⁸⁶ Škegro, 1999, 47 – 48.

¹⁸⁷ Škegro, 1998, 153,

nema pouzdanih arheoloških tragova, koji govore o značaju ruda kao i o samoj naseljenosti ovog kraja u to doba. Vareš i njegova okolina su toliko bogati željezom, da su ga Iliri još prije dolaska Rimljana mogli lahko eksploatirati. Poznato je da su glasinački Iliri još u halštatsko doba morali uvoziti željezo za svoju razvijenu metalotehničku radinost. Najprije je da su baš tu rudu dobavljali iz predjela oko Vareša, Kreševa i Fojnice.¹⁸⁸ Ne zna se u kojoj mjeri se iskorištavala ruda u Varešu i koliko je bila eksploatirana u rimskom periodu, međutim, jedan od nalaza svjedoči o toj djelatnosti. Riječ je o rudarskoj svjetiljci, pronađenoj u jednom napuštenom koku u blizini Vareša.¹⁸⁹

7.3. Komunikacije

Izgradnja putnih komunikacija na ovom području nije započela sa Rimljanima. Mnogi rimski putevi zasnivali su se na starim prahistorijskim putevima, kao što je izgrađen put od Salone do Narone. Osnovna namjena putnih komunikacija je bila da se obezbijedi strateške važne pozicije unutar bosanskohercegovačkih prostora i time stvore uslovi za nesmetanu eksploataciju njihovih materijalnih dobara, a samim tim i da se provode politički ciljevi Carstva. Putna mreža je prije svega bila prijeko potrebna za svakodnevni saobraćaj ljudi i promet roba. Briga o glavnim putnim saobraćajnicama bila je u nadležnosti carskih vlasti.¹⁹⁰

Nastanak rudarskih cesta na području Bosne i Hercegovine stoji u uskoj vezi sa eksploatacijom rudnog bogatstva na ovom području. Jedna od prvih mjera koje su Rimljani poduzeli prilikom okupacije zemlje bilo je podizanje utvrda kojim je trebalo nadzirati pokoreno stanovništvo, a uporedo s tim otpočeli su gradnju cesta koje su u početku prvenstveno imale strateški značaj. Svi magistralni pravci koji su prolazili iz Salone, odnosno Narone, u unutrašnjost provincije, izgrađeni su u I. stoljeću n. e. Rimljani su prvo prišli gradnji magistralnih cesta i jedna od prvih je bila ona koja vodi iz Narone preko Nevesinjskog

¹⁸⁸ Pašalić, 1960, 55.

¹⁸⁹ Imamović, 1985, 41.

¹⁹⁰ Za tu namjenu, država je formirala posebnu „tehničku putnu službu“ koja je bila zadužena za dogradnju, održavanje, i popravljivanje cesta, za postavljanje miljokaza pored komunikacija kao i za mnoge druge prateće poslove. Za popravke važnijih dionica na pojedinim putnim pravcima državne vlasti su često angažirale i vojsku. Pored toga bile su izgrađene i putne stanice iz kojih su vremenom izrasla čitava naselja. Na mjestu putnih stanica ustanovljeni su tragovi i poštanskih stanica koje nam svjedoče o odvijanju poštanskog saobraćaja (*curcus publicus*). Omerčević, 2010, 231-232.

polja i Konjica za region srednje Bosne, gdje se kod Sarajevskog polja granala u dva pravca. Jedan krak je vodio u rudarske oblasti Fojnice i Kreševa a drugi za istočnu Bosnu.¹⁹¹

S obzirom da je ovo područje bilo bogato rudnim naslagama koje su Rimljani počeli iskorištavati neposredno nakon uspostavljanja svoje vlasti, ceste koje su izgrađene pod Augustom i Tiberijem, u izvjesnom smislu imale su i obilježje i rudarskih cesta, koje su u većini slučajeva, pogotovo magistralne, obilježavali miljokazima. Od magistralnih cesta za ovo područje najznačajnija je *ad Hedum castellum Daesitiatum*, koja se na solinskim natpisima spominje kao treća izgrađena cesta, od Dolabelinih pet. Završena je 19/20. godine n.e.¹⁹² Na Tabuli Peutingeriana ucrtana je kao trasa ceste Salona – Argentaria, koja je vodila trasom *Salona XVI Tilurio XXII Ad Libros IX In monte Bulsinio VI Bistue Vetus XXV Ad Matricem XX Bistue Nova XXIV Stanecli...Argentaria*.¹⁹³ Cesta je iznosila otprilike 183 km. Smatra se da je krajnji cilj ceste Argentaria, odnosno okolina današnje Srebrenice. Bojanovski je fiksirao pravac ceste na osnovu miljokaza iz Renića, na Buškom blatu, na kojem je oznaka milijacije ceste. Osnovni pravac je vodio iz Salone prema Trilju (Cetina), te se dalje protezala u pravcu središnje Bosne.¹⁹⁴ Cestu je počeo graditi Dolabela, koja je prvobitno imala vojnički karakter. Uz cestu su izgrađene brojne manje stražarnice i utvrde. Pored stražarnica, gradile su se i putne stanice (*Bistue Vetus, Nova, Stanecli, Ad Matricem...*).

Cesta *Salona – Argentaria* do Kiseljaka u osnovnom pravcu se poklapala sa komunikacijom *ad Hedum castellum Daesitiatum*, a kasnije je od Kiseljaka produžena dolinom Lepenice u Sarajevsko polje, gdje se sastajala sa cestom Naronu - Sarajevsko polje - Romanija - Drina.¹⁹⁵ S obzirom na svoj položaj put je najvjerojatnije vodio nizvodno niz rijeku Fojnicu prema današnjem Visokom, odakle se usmjeravao u pravcu Breze i Vareša. Ovaj odvojak od glavne magistrale, koji je od Gromiljaka išao prema Visokom a onda preko Arnautovića i Podlugova usmjeravao za Brezu i Dabravine, imao je veliki značaj za rude jer

¹⁹¹Imamović, 1985, 32.

¹⁹² Pored *Ad Hedum castellum Daesitiatum*, Dolabela je izgradio još tri magistralne ceste i to: *Ad fines provinciae Illyrici; Ad Bathinum flumen; Ad inum montem Ditionum Ulcirum*. Isto, 33.

¹⁹³ Bojanovski, 1974, 133.

¹⁹⁴ Isto, 134.

¹⁹⁵ Cesta prolazi uz brojne predhistorijske gradine (Gradun, Tijarica, Rašeljke, Bukova Gora, Prisoje, Privala, Gradina kod Gaja, Selimovića gradina, Gradina u Mokronogama, Pogana Glavica i Gradina u Vrlima, Gradina u Čipuljiću, Gradina u Zenepićima, Gradac u Rankovićima, Gradina u Mošunju, Gradac u Višnjici i Gradac kod Župče), što ukazuje da se radi o jednoj predhistorijskoj komunikaciji, koju su Rimljani samo uredili. Bojanovski, 1974, 183 – 185.

se na taj način povezao sa glavnom rudarskom magistralom, posebno Vareša, iz kojeg je najvjerojatnije bila eksploatisana željezna ruda.¹⁹⁶

Pored ceste koja je spajala područje Breze i Vareša, arheološki nalazi pokazuju i trase koje su vodile prema Kaknju, odnosno dolinom Trstionice. Pitoma dolina Trstionice je bila dobro naseljena, ali još uvijek povezanost ovog kraja nije u potpunosti istražena. Da li je dolinom Trstionice prolazio samo lokalni put, ili je on imao širi značaj može se samo nagađati. Imao je svakako vezu sa putem koji je dolazio od Vratnice i Gračanice, čijim je pravcem Vladimir Skarić obilježio glavnu rimsku komunikaciju u dolinu Bosne, trasom Zenica, Kakanj, Bjelavići, Bijelo polje – Breza, a možda je ova komunikacija vodila dublju brdovitu unutrašnjost preko Nažbilja, pa se možda na nju oslanjao i rimski kastel na Bobovcu.¹⁹⁷ Jedan stari put, intenzivno upotrebljavan i u tursko doba vodio je s Vratnice u Kraljevu Sutjesku, ali ovo još uvijek nije potvrđeno. Kod Salkanova hana nedaleko od Župče, od glavne ceste dolinom Bosne se odvajao krak prema sjeveru dolinom Stavnje i ulazio u područje Vareša. Nastavljao je preko Smrekovice prolazeći kroz Brezu visoko iznad desne obale Stavnje preko Dabravina vodio u Vareš a dalje prema Dubošnici. Najvjerojatnije je predrimskog porijekla, ali je služio i u rimskom periodu. S obzirom da se prethodno govorilo o komunikacijama koje su povezivale rudarske centre na području Vareša na planini Zvijezdi sačuvao se stari put koji arheolozi još uvijek nisu ispitali a koji bi mogao biti nastavak komunikacije iz doline Stavnje.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Imamović, 1985, 41.

¹⁹⁷ Pašalić, 1960, 51.

¹⁹⁸ Anđelić, 1984, 89 - 90.

8. Zaključak

Proces formiranja etničkih zajednica je izuzetno važan za razumijevanje historije Ilira kako na području cijelog Balkana, tako i na ovom malom području omeđenom rijekama Stavnjom i Zgošćom. Međutim, ovo područje još uvijek nije u dovoljno velikoj mjeri istraženo da bi se moglo govoriti o procesu formiranja naselja i utjecaju kultura, koja se vežu striktno za područje današnjih općina Vareš, Breza i Kakanj. Na osnovu izvora i arheoloških ostataka zna se za prodor Kelta koji su pokorili Ilire, ali nisu bitnije izmijenili njihovu svijest o pripadnosti zajednici, odnosno nisu bili keltizirani, kao što su bili nekoliko stoljeća kasnije od strane Rimljana.

Materijalni i pisani izvori su ključni dijelovi jedne slagalice koja govori o određenom vremenu, određenim narodima i njihovim životima te kao takvi predstavljaju pravi i jedini put ka rekonstruisanju prošlosti. Zahvaljujući tim ljudima, koji su se bavili historijom svoga vremena pa i administracijom koju su koristili antički pisci, danas su se sačuvali jedini tragovi o ilirskoj prošlosti, jer sami Iliri o sebi nisu ostavili niti jedan poznati pisani trag. Prvenstveno je tu riječ o grčkim izvorima, kao i rimskim koji su Ilire spominjali u svojim djelima o rimskoj historiji, odnosno o historiji rimskih provincija Dalmacije i Panonije. U tim djelima rimski pisci su bilježili svega par rečenica ili riječi koji se dotiču konkretno historije etničke zajednice Dezitijata, ipak, na osnovu tih par spomena uz analizu i korištenje pravilne metodologije je moguće rekonstruisati djelove njihove prošlosti kako bi se dobila šira slika. Uz pisane izvore, nezaobilazni su i nadgrobni epigrafski spomenici, koji su pravljani od kamena i na koje su ljudi uklesali neke od osnovnih informacija umrle osobe, ili kako je to često slučaj u ovom radu jednog od vojnika, čiji je spomenik pronađen van njegove matične teritorije, ili pak, spomenik obitelji Baton, pronađen u Vinima (Župča).

Veliki broj pronađenih spomenika je obrađen i katalogiziran, ali da bi se taj opus proširio potrebno je na ovim područjima provesti nova istraživanja i iskopavanja, za što su potrebni značajni resursi finansija. Značajan je dio onih koji i jesu igrom slučaja pronađeni ali su postali dio nečije kuće, zgrade ili bilo koje vrste stambenog objekta, iz prostog razloga što su pravljani od kamena na nekom „čudnom“ jeziku, npr. miljokaz iz Ahatovića kod Reljeva upotrijebljen je kao nišan. Ipak, značajan broj spomenika pronašao je svoje mjesto u nauci i pružio rekonstrukciju uklesanih podataka.

Veliki broj ne samo ilirskog stanovništva nego i ostalih naroda koji se nisu mogli zvati Rimljanima, odlazio je u redove auksilijarne vojske kako bi po završetku karijere postali punopravni rimski građani, i na taj način obezbijedili sebi i svojim potomcima lakši život i mogućnost napredovanja. Znatno dio tih ljudi nije preživio u svim ratovima koje je vodilo Rimsko carstvo, jer su auksilijarne jedinice pretežno bile stacionirane duž limesa i u relativno konstantnom sukobu sa „barbarima“ s one strane limesa.

Nakon smrti podizani su im spomenici, na kojima su ostavljeni osnovni podaci, poput imena poginulog vojnika, imena oca, eventualno porijekla, zatim godine službe i ime jednog ili više „nasljednika“ koji podižu taj spomenik. Zahvaljujući tim podacima i izučavanju rimske historije može se u određenoj mjeri ući u trag šta se zapravo dešavalo, te u kojim su ratovima i borbama ti ljudi izgubili svoje živote. Imena sa spomenika su značajna i zbog onomastičke analize, kako bi se pokušala utvrditi neka od ilirskih imena koja su koristili antički stanovnici Balkana. Nauka se ne može zasnivati samo na imenima niti se može sa sigurnošću utvrditi porijeklo određenog imena, ipak, može se odrediti dobra pretpostavka na osnovu istraživanja i analiziranja većeg broja spomenika, te pisanih izvora.

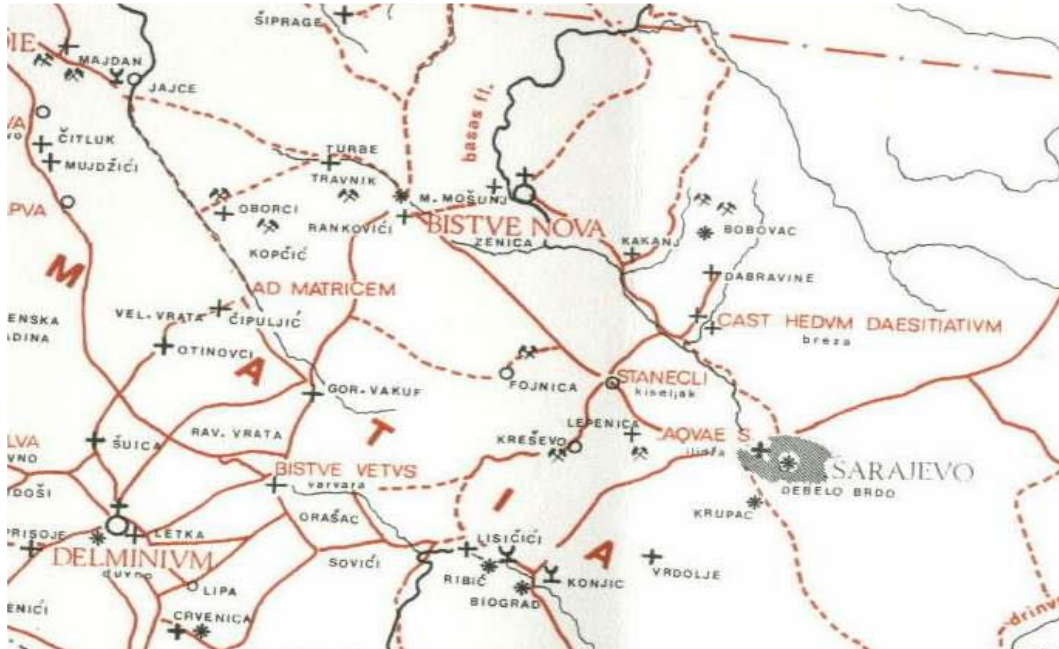
Neposredno nakon osvajanja Ilirika, kao i sloma Batona Dezitijaskog 9. godine n.e. Rimljani su upostavili svoju administraciju i organizovali peregrinske *civitates*, uglavnom na prostoru ilirskih etničkih zajednica, iako granice tih peregrinske *civitates* često nisu odgovarale prostoru koje je zauzimala ilirska etnička zajednica. Romaniziranjem stanovništva unutar jedne peregrinske *civitates*, ona je sticala uslove za napredovanje u municij, pa i u najvišu administrativnu jedinicu, koloniju. Uzdizanje gradova na veći rang pratila je romanizacija stanovništva, koja je dovela i do poistovjećivanja ilirskih domaćih božanstava sa rimskim. Tako je na srednjobosanskom području postojalo mnogo kultova rimskih božanstava, u prvom redu Jupitera. Iako spomenuti proces romanizacije nije bio nasilan, on je bio uslovljen raznim prilikama, npr. uspjehom u karijeri, što će se kasnije primjetiti kada na čelo rimskog carstva dođu ljudi porijeklom iz Ilirika.

O značaju srednjobosanskog područja za Dezitijate, a kasnije i Rimljane svjedoče željezne rudne naslage, posebno na području općine Vareš, koje je bilo u samoj zaleđini od naselja u Dabravinama, Brezi i onih stacioniranih na području općine Kakanj. Osim rudnog bogatstva spomenuta područja su bila značajna i zbog svog fortifikacionog položaja; naselja se nalaze u brdovitim predjelima, koja je bilo lahko kontrolisati i braniti. Tu treba istaći područje Vareša i Breze, koja se prostiru u dolini rijeke Stavnje, kao i Kakanja koje se nalazi

između dvije riječice Trstionice i Zgošće. Stavnja, Trstionica i Zgošća su pritoke rijeke Bosne, te su na taj način tim tokovima i ova područja bila povezana sa ostalim dijelovima provincije. Ono što je važno naglasiti jeste da je period antike jako malo obrađen za razliku od drugih perioda, centralni dio provincije je bio manje podložan utjecajima sa strane. Razlog što je to tako, leži u činjenici da su svi tokovi uključujući i političke i kulturne i religijske, prvo zahvatili pogranične dijelove.

Period kasne antike je period velikih previranja, barbarski upadi bivaju sve veći, i na taj način se mijenjaju društveni i politički tokovi. Činjenica koja ide u prilog tezi slabog utjecaja sa strane jeste da je ovo područje bilo područje Dezitijatske civitas, koja je mnogo vremena pružala otpor rimskoj sili. Čak i u periodu kada stupa rimska vlast, stanovništvo održava svoja uvjerenja i načela, kroz I. stoljeće n.e. pa sve do IV. stoljeća n.e. Do promjene dolazi tek u IV. stoljeću n.e. kada dolazi do prodora kršćanstva, o čemu svjedoče arheološki ostaci na području cijele provincije Dalmacije. Ostaci starokršćanskih bazilika, pronađenih na području općina Vareš, Breza i Kakanj, datiraju iz V. i VI. stoljeća n.e. Ostaci garotina svjedoče o uništavanju tih antičkih tekovina sa provalom Avara i Slavena. Velika seoba je u mnogočemu doprinijeti da sa ovih prostora nestane antička civilizacija, koja se gradila stoljećima a čiji su nosilac bili Dezitijati.

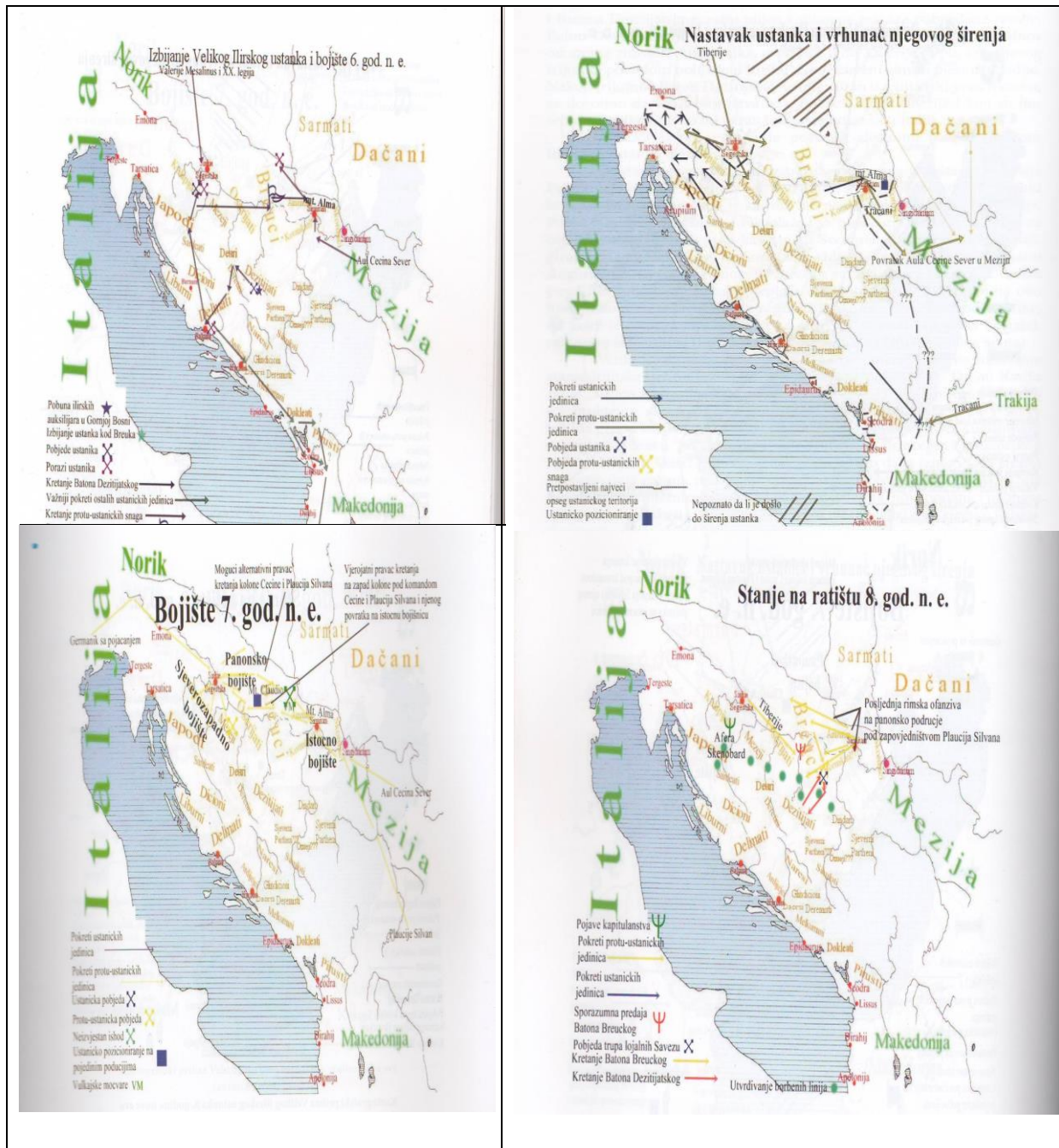
9. Prilozi

Karta 1. Gornja Bosna (Preuzeto iz Mesihović, 2007, 1015)

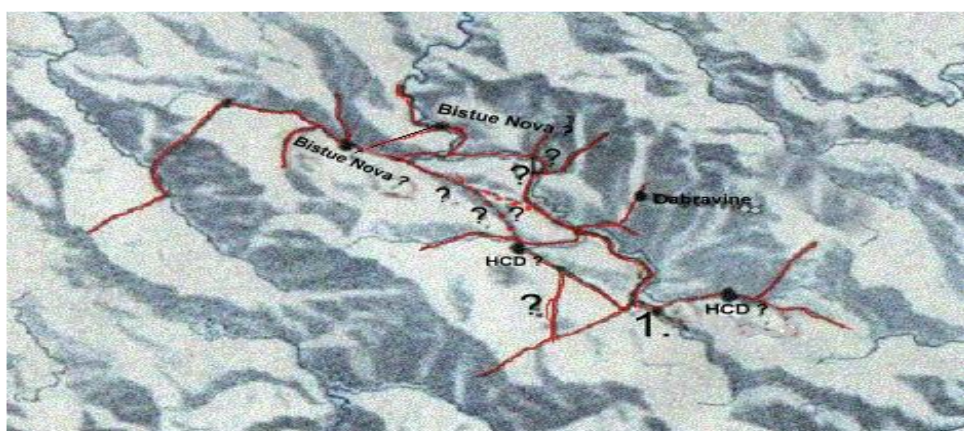
Karta 2. Raspored Ilirskih naroda sredinom I st.n.e. (preuzeto iz Mesihović, 2005, vii)

Karte 3. Kartografski prikaz Velikog ilirskog ustanka od 6. do 9. god.n.e. (preuzeto iz Mesihović/Šaćić, 2015, 227-229.)

Karta 4. Rasprostranjenost željezne rude na teritoriji BiH, prema istraživanjima do 1973. (Preuzeto iz Mesihović, 2007, 1019.)

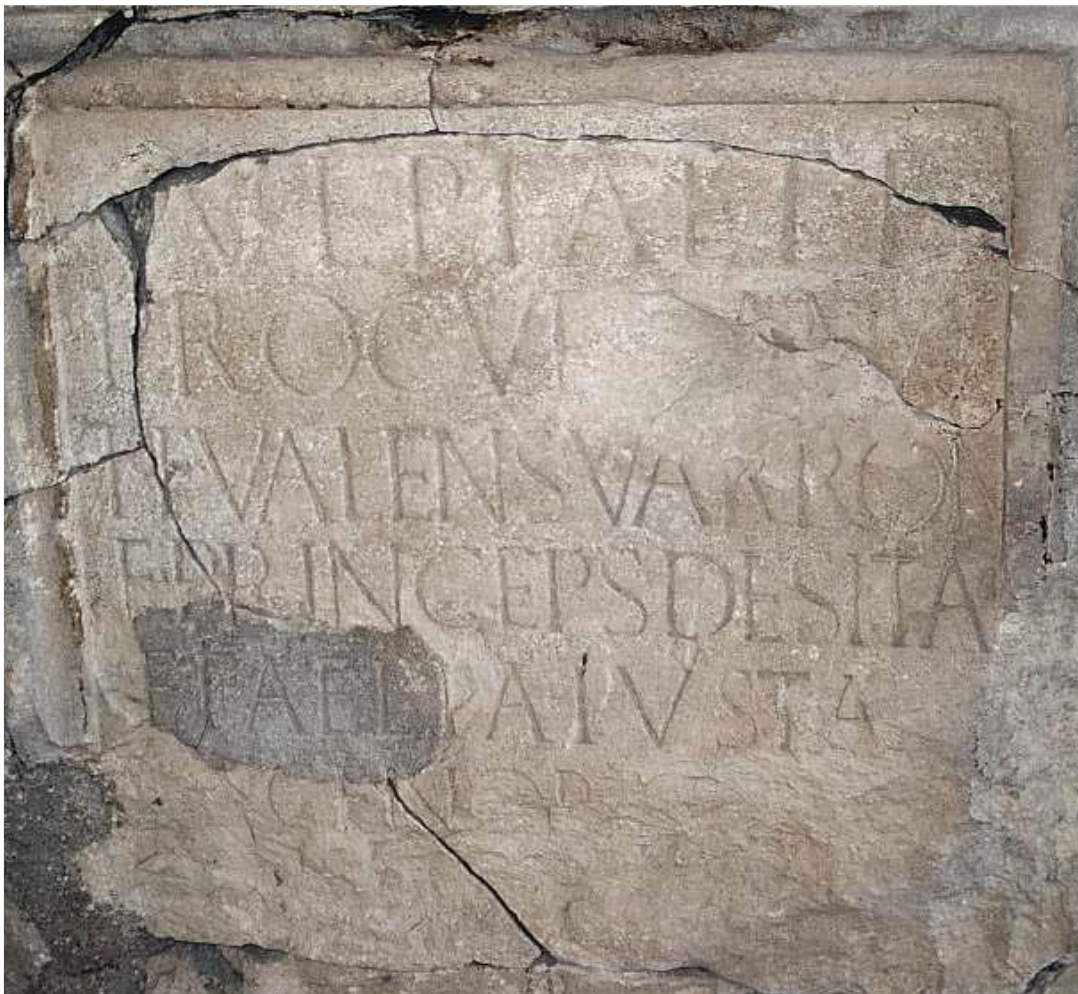
Karta 5. Predložene rimske komunikacije na području Gornje Bosne (Preuzeto iz Mesihović. 2007, 1021.)

Slika 1. Ploča reljefa s prikazom tropaeum iz Garduna i zarobljenih barbara (preuzeto iz Mesihović, 2014, 1031.)

Slika 2. *Gemma Augustea* (preuzeto iz Mesihović/Šaćić, 2015, 230.)

Slika 3. Natpis T. F. Valensa iz Crkvina, Breza (preuzeto iz Mesihović, 2011, 72)

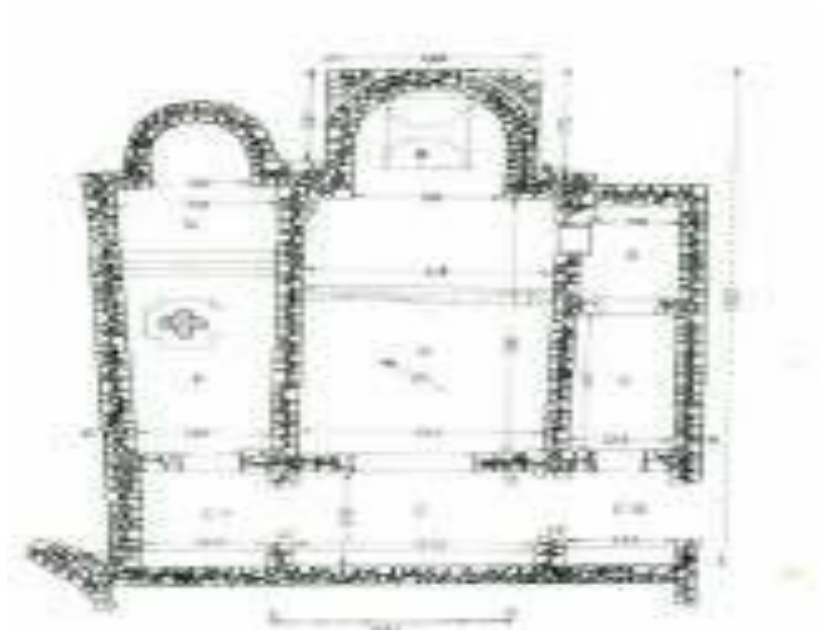

Slika 4. Grobne konstrukcije iz Kamenjače (Preuzeto iz Paškvalin, 2008, 176.)

IMP · CAESARI · VESPASIANO
AVG · PONT · MAX · TRIB · POTEST · VI
COS · VI · DESIGN · VII · IMP · XIII · P · P · CENS
EX TESTAMENT
· MARCELLI · D · LEG · XI · CL · P · F
P · P · LEG · EIVSD · PRAEF · CIVITATIS · MAEZEIOR
ET · CIVITAT · DAESITIATIVM · PRAEF · CHOR · III · ALP · ET
CIVITATIS · MELCOMANORVM · II · VIR · I · D · QVINQVENN
PATRONI COLONIAE

Slika 1.3.2 : Rekonstrukcija teksta po Patschu, 1898:363

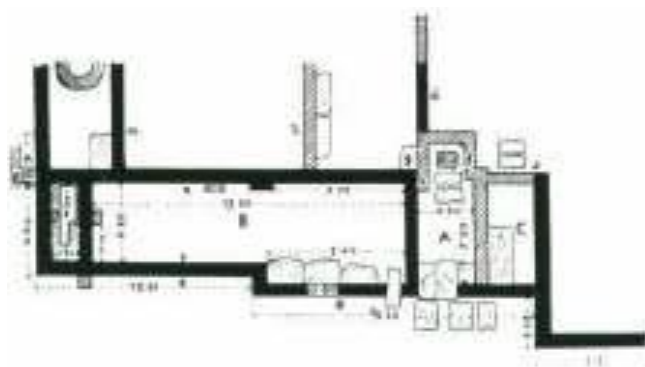
Slika 5. Rekonstrukcija teksta po Patchu (preuzeto iz Mesihović, 2007, 304.)

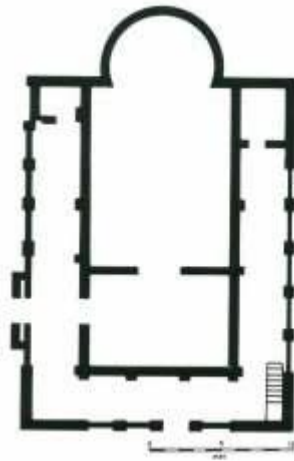
Slika 6. Tlocrt bazilike u Dabravinama (preuzeto iz Mesihović, 2007, 1051.)

Slika 7. Solinski natpis (Preuzeto iz Mesihović, 2007, 17.)

Slika 8. Tlocrt ruševina sa lokaliteta Srđ –Breza (Preuzeto iz Mesihović, 2007, 1051.)

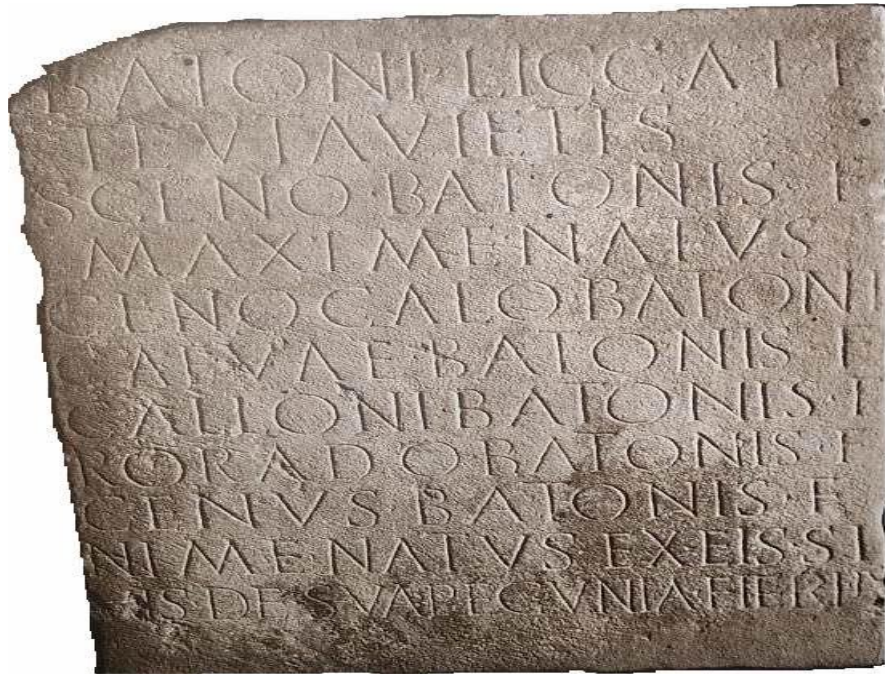

Slika 9. Tlocrt bazilike u Crvinama - Breza (Mesihović, 2007, 1050.)

Slika 10. Kamena ara posvećena bogu Jupiteru, sa lokaliteta Vrtlište kod Kaknja (Preuzeto sa <http://ksckakanj.ba/muzej-kaknja-od-danas-bogatiji-za-vrlo-vrijedan-areheoloski-artefakt/>

14.10. 2017. u 22:02)

Slika 11. Natpis na sepulkralnom spomeniku iz Župče obitelji „Batona“ (Preuzeto iz Mesihović, 2017, 77.)

10. Summary

Throughout the rich and peculiar history of Central Bosnia, more precisely the area of the Upper Bosnia, numerous cultures have been developed and replaced. During the entire II and I century BC the Romans led extremely difficult wars in the area ruled by the Illyrians. Requiring more than a century, the Romans eventually conquered the Dalmatae and later the Japodes and the Liburnians. Soon after, the Scordisci lost their independence as well, they then, led by Octavian in 35 BC, conquered the Daesitiates. At the time, the Daesitiates already had an established political organisation. In the coming period they continued to fight the Roman occupation. The most prominent among the opposition was Bato the Daesitiate who, supported by Bato of the Breuci, attempted to put an end to the Roman rule in the area.

After three years of struggle (6 - 9 AD) the rebellion was broken and Bato the Daesitiate was arrested, as evidenced by many monuments, both material and written. Based on the epigraphic monuments found in the area of Župče (Breza), it's been determined that Bato was a native of this area. These claims are additionally supported by existence of the center of the Daesitiates, presumably named He(dum) castellum Daesitiatium. Historians offer differing opinions regarding the center's actual location, but the majority believe it was situated in the valley of the river Stavnja. Although the influence of the culture of the Daesitiates in the area is visible, their activity and final merging into the Roman political and cultural sphere was concluded with the proclamation of the Constitutio Antoniniana (the Edict of Caracalla) in 212 AD when the civitas of the Daesitiates officially ceased to exist. Completion of the romanization process of the indigenous Daesitiates in the area of Vares, Breza, and Kakanj municipalities is confirmed by the Kamenjaca necropolis where burials discontinued at the beginning of III century AD which coincides with the proclamation of the Edict of Caracalla.

The following period was marked by Christian advances into the area, as evidenced by many material remains, the most significant being the remains of the basilicas (Breza, Dabravina, Dobož, Karaula, etc.). These basilicas that dated back to V and VI century AD were destroyed by Avars and Slavs. In addition to Christianity that entered the area in III century AD, there was a mixture of other religions in the area. Namely, autochthonous Illyrian religion (cults of gods Silvanus and Diana), worship of the Roman deities (cults of Jupiter, Junona, Venus, etc.), as well as a mixture of other cults not strictly related to this area, e.g. Mithraism. With the development of the Roman roads, especially during the time of

Publius Cornelius Dolabella, the connection between this area and the important centers of Salona and Naronia was established. The roads carried great importance considering the Vares area was abundant with ores that the Illyrians and the Romans had been mostly using for their own needs. The connection led to the road ad Hedum castellum Daesitiatum which is mentioned in the Salona inscriptions as the third of five Dolabella roads built. This alludes to the existence of castles and fortifications such as the remains of the Roman refuge at Bobovac and castle remains in Dabrovine and Kakanj.

11. Biografija

Arnes Džido je rođen 11.09.1989. u Sarajevu. Osnovnu i srednju školu je završio u Varešu. Nakon završetka Opće gimnazije, 2008. godine je upisao Prvi ciklus studija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu - Odsjek za historiju. Odbranom dodiplomskog rada na temu „*Dolina rijeke Stavnje u antičkom periodu*“ stekao je zvanje bakalaureat /bachelor historije 2012. godine. Odmah po završetku Prvog ciklusa studija na Odsjeku za historiju upisuje master studij na istoimenom odsjeku – nastavnički smjer.

Tokom studija postao je koautor knjige „*Zemlje antičkog ilirika prije i poslije Milanskog edikta*“, a osim toga u časopisu Mlađak objavljuje rad pod nazivom „*Stara vjerovanja u tradiciji naroda Bosne i Hercegovine*“. Takođe uzima učešće u projektima pri Turističkoj zajednici Kantona Sarajevo, pri čemu učestvuje u kreiranju i izradi materijala za proširenje historijsko-turističkih potencijala Kantona, te uvrštavanju austrougarskih tvrđava oko Sarajeva u redovnu turističku ponudu, u čiju prigodu je kreirao brošure za Turističku zajednicu KS.

Nakon završetka ispitnih obaveza na Drugom ciklusu studija, počinje stažirati 2015. godine, u O.Š. „*Alija Nametak*“, a već naredne 2016. godine polaže Stručni ispit za nastavnika/profesora historije. Te iste godine odlazi na stručno usavršavanje za predmet Građansko obrazovanje/Demokratija i ljudska prava, koje uspješno završava te stječe i titulu nastavnika/profesora Građanskog obrazovanja/Demokratije i ljudskih prava. Do sada je aktivno radio u nekoliko osnovnih i srednjih školi u KS.

12. Bibliografija

12.1. Kratice

AL BiH Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine

ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

CBI Centar za Balkanološka ispitivanja (časopis Godišnjak)

CIL *Corpus Inscriptiones Latinarum*

ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*

GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

N.S. Nova serija GZM od 1945. sv. I – VIII; od sv. IX (1954. g.) naziva se N.S. Arheologija (izdanja Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo

12.2. Izdanje izvora

- Plinije Stariji 1855.: *Naturalis Historia, English translations of Pliny online: one complete, by John Bostock and H. T. Riley (1855) at Perseus*
- Kasije Dion 1914 – 1927.: *Cassius Dio, Roman History, Loeb Classical Library, 9 volumes, Greek texts and facing English translation: Harvard University Press, Translation by Earnest Cary*
- Velej Paterkul 1924.: *Velleius Paterculus, The Roman History, Loeb Classical Library, English translation by Frederick W. Shipley, Harvard University Press*

12.3. Literatura

- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, Tom III, 1988.: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III: Mape 1 – 4: Sarajevo: Zemaljski muzej.
- ANĐELIĆ 1973.: Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, Stolna mjesta bosanskih vladara u XV i XVI stoljeću*, Sarajevo.
- ANĐELIĆ 1984.: Pavao Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko, 103 – 109.
- BASLER 1960.: Đuro Basler, Bazilika u Oborcima, *Naše Starine*, VII, Sarajevo, 59 – 72.
- BASLER 1972.: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BASLER 1975. : Đuro Basler, *Die „Basilika II“ in Breza bei Sarajevo*, ŽA XXV., 259 – 264.
- BENAC 1984.: Alojz Benac, Mlađe kameno i prelazno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša.
- BOJANOVSKI 1962.: Ivo Bojanovski, Arheološki spomenici u dolini rijeke Trebišnjice, *Naše starine*, VII, 7 – 16.
- BOJANOVSKI / ČELIĆ 1969.: Ivo Bojanovski, Džemal Čelić, Kasnoantička bazilika u Brezi, *Naše starine*, XII, 7 – 25.
- BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BIH, Djela, XLVII, CBI 2.
- BOJANOVSKI 1984.: Ivo Bojanovski, Razdoblje rimske uprave, *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko, 49 – 99.

- BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo.
- BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BUSULADŽIĆ 2014.: Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovine*, Sarajevo.
- ČOROVIĆ 1913.: Vladimir Čorović, Izvještaj o iskopavanjima u Brezi 1913, *GZM*, god. XXV, svezak 3 – 4, 409 – 420.
- ČREMOŠNIK 1950.: Irma Čremošnik, Iskopavanje crkvine u Zgošći 1948., *GZM*, V, NS, Sarajevo, 411 – 416.
- ČREMOŠNIK - SERGEJEVSKI 1930.: Gregor Čremošnik - Dimitrije Sergejevski, Gotisches und romisches aus Breza bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 9+Tbl. I - III
- DOMIĆ – KUNIĆ 2006.: Alka Domić – Kunić, Bellum Pannonicum (12.-11.pr.Kr.) posljednja faza osvajanja južne Panonije, *VAMZ*, vol. 39, Zagreb, 59-164.
- DŽIDO 2014.: Arnes Džido, Vjerski i ekonomski razvoj na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine u IV stoljeću, *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Sarajevo, 156 – 191.
- DŽINO 2009.: Danijel Džino, Dezidijati: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, *ANUBIH*, Godišnjak XXXVIII, CBI, 36, 56 – 75.
- DŽINO 2010.: Danijel Džino, *ILLYRICUM IN ROMAN POLITICS 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press.
- DŽINO 2012.: Danijel Džino, Bellum Pannonicum: The Roman armies and indigenous communities in southern Pannonia 16 – 9 BC, *Actes du Symposium international. Le livre. Le Roumanie. L'Europe*. 4ème édition, 20 – 23 Septembre 2011. Tome III, Bucarest 2012, 461 – 480.

- DŽINO / DOMIĆ – KUNIĆ 2013.: Danijel Džino, Alka Domić – Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku - povijesni antinarativ*, Zagreb.
- GRBIĆ 2014.: Dragana Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku - predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I - III vek)*, Beograd.
- IMAMOVIĆ 1976.: Enver Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. 21 - 27, 8 - 27, Sarajevo.
- IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- IMAMOVIĆ 1985.: Enver Imamović, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi instituta za istoriju XX, vol. 21, 31 - 52, Sarajevo.
- IMAMOVIĆ 1995.: Enver Imamović, *Korijeni bosne i bosanstva*, Sarajevo.
- KUJUNDŽIĆ 1933.: Ivan Kujundžić, O položaju rimskoga municipija Bistue nova u Bosni, *Vrhbosna: svećenička revija XLVII*, Sarajevo, listopad-studeni 1933, 253-261.
- LOOIJENGA 1999.: Tineke Looijenga, *Who wrote the Breza futhark and why?*, Grippe, Kamm und Eulenspiegel, Berlin, New York, 263 – 277.
- MAŠKIN 2005.: N.A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd.
- MATIJAŠIĆ 2009.: Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do Dioklecijana*, Zagreb.
- MESIHOVIĆ 2009.: Salmedin Mesihović, *Dezitijsko područje, politička organizacija, Baton i ciljevi ustanka*, Zagreb. (neobjavljen rad)
- MESIHOVIĆ 2009 A.: Salmedin Mesihović, Baton breučki – predaja i kazna, *GRAČANIČKI GLASNIK – časopis za kulturnu historiju*, br. 28, Gračanica, 24 – 50.

- MESIHOVIĆ 2010.: Salmedin Mesihović, *Aevum Dolabellae – Dolabelino doba*, *Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti*, knjiga XXXIX, 2010, 99 – 123.
- MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *ANTIQVI HOMINES BOSNAE*, Sarajevo.
- MESIHOVIĆ 2011 A: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba*, Sarajevo.
- MESIHOVIĆ 2012.: Salmedin Mesihović, HE[.... ?]ASTEL [.... ?] DAESITIATIVM, (Modificirani izvadak iz doktorske disertacije : „Dezitijski: kulturna i narodnosno - politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba“), *Hrvatski narodni Godišnjak*, br. 59, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo, 41 – 48.
- MESIHOVIĆ 2014.: Salmedin Mesihović, *ΙΑΛΥΠΙΚΗ*, Sarajevo.
- MESIHOVIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, *ORBIS ROMANVS: Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*, Sarajevo. (elektronsko izdanje)
- MESIHOVIĆ / ŠAČIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo.
- MILETIĆ 1980.: Nada Miletić, Resultate der neueren archäologischen Untersuchungen des frühen Mittelalters in Bosnien und Herzegowina, *Balcanoslavica* 9, Prilep, 43 - 50.
- OMERČEVIĆ 2010.: Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla.
- PATSCH 1910.: Carl Patsch, Prilozi našoj rimskoj povjesti, *GZM*, god. XXII, sv. 1, 177 – 208.
- PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- PAŠKVALIN 1975.: Veljko Paškvalin, †Kamenjača†, Ul. 6 aprila, Breza kod Sarajeva, mladeželjeznodopska i rimska dezitijska nekropola. *AP 17. 57-62+Tbl. XXX-XXXIII.*

- PAŠKVALIN 2003.: Veljko Paškvalin, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone, *Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- PAŠKVALIN 2005.: Veljko Paškvalin, Kulturno - povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba, *ANUBiH*, XXXIV, CBI 32, 199 – 237.
- PAŠKVALIN 2008.: Veljko Paškvalin, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *ANUBiH*, XXXVII, CBI 35, Sarajevo, 101–180.
- RADIMSKY 1892.: Vjenceslav Radimsky, *Crkvena razvalina kod Dabravina u kotaru visočkom u Bosni*, Sarajevo.
- SERGEJEVSKI 1936.: Dimitrije Sergejevski, *Aquae S...bei Sarajevo*, *Novitates Musei Saraievoensis* 13, Sarajevo. 1 – 3, T. I
- SERGEJEVSKI 1947.: Dimitrije Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *GZM*, N.S. Društvene nauke, sv. II, 13 – 50.
- SERGEJEVSKI 1951.: Dimitrije Sergejevski, Novi i revidirani rimski natpisi, *GZM*, N.S. VI, 301 - 310.
- SERGEJEVSKI 1956.: Dimitrije Sergejevski, *Bazilika u Dabravinama* (revizija), Zemaljski muzej, 1- 49.
- SILAJDŽIĆ 2015.: Tarik Silajdžić, Žrtvenik boga Jupitera iz Vrtlišta kod Kaknja, *ANUBiH*, CBI 44, Sarajevo, 159 – 168.
- STIPČEVIĆ 1974.: *Iliri: povijest, život, kultura*, Zagreb.
- ŠAKOVIĆ 2009.: Edin Šaković, Breuci – najstariji imenom poznati stanovnici sjeveroistočne Bosne, *GRAČANIČKI GLASNIK – časopis za kulturnu historiju*, br. 28, Gračanica, 12 – 24.
- ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Narodni muzej Slovenija, Ljubljana.

- ŠKEGRO 1998.: Ante Škegro, Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, *Bosna Franciscana*, vol. 10, 144 - 160, Sarajevo.
- ŠKEGRO 1999.: Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- TRUHELKA 1931.: Ćiro Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb.
- VELETOVAC 2014.: Edin Veletovac, Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XVII/3, 277 - 301.
- WILKES 2001.: John Wilkes, *Iliri*, Split.